

117

---

2 (A)

॥ ३५ य तर्कामृतचषकः ॥ ३१

A-lha tarkamritachashak

117
2(A)

117
2(A)
✓

॥ अतर्कामृतचषकप्रारंभः ॥

117
2(A)
✓

वचकः

५. लोभैर्धर्ममय

श्रीगणेशायनमः श्रीसरस्वत्यैनमः श्रीगुरुभ्योनमः आत्महयगुणान्त्यकारिणे लोचनाकलिततन्त्रसाक्षिणे नूत
नोद्भवसमाधिहेतवेनीलकण्ठगुरवेनमोनमः १ मुक्तावलीप्रकाशात्फुरितेचयकेसमर्पितंस्तुधिया गंगारामेणामयापि
वंततर्कमृतंस्तुधिया २ प्रारिप्सितविघ्नोपशान्तयेकृतंमंगलेशिष्य शिश्नायैतिवध्न नश्रोत्रवधानाययिकार्पितंप्रति
जानीते ब्रह्माधारिणि मयातर्कमृतंतर्काद्रव्यादयःपदार्थास्तएवामृतंमुक्तावलीप्रकाशात्फुरितेचयकेसमर्पितंस्तुधिया
पादुङ्कुरिपते किंरुचा तद्यतोर्ध्वतएवनिहपमंश्रीविष्मोर्लक्ष्मीनाययणायचरणानुजंभरणएवावुजंजलजंतुसद्रे
हरेर्वयमप्यलजंतुस्मिन् एतेनप्यलपद्मेनलजनिधाननिश्चूतामृतस्यविधिप्रसतयापरमास्वाद्यत्वमावेदितं च
रणात्मतापत्नानुतस्याज्ञानप्रशामार्थता विनिधायप्यापयित्वासरत्वेतिपावत तर्कि पत्रनिखिलैः सकामैरकामैश्चा
र्चिताश्रीपुष्टाश्रीपुष्टालोकादिददतितादृशाश्रयिब्रह्मापाद्ब्रह्माश्रमायोयेषांतादृशास्त्रिदशानीदेवानांसंदोहाःसम
हा स्वाज्ञानप्रशामाया यथापिसासुजमुक्तावलीप्रकाशात्फुरितेचयकेसमर्पितंस्तुधिया गंगारामेणामयापि
साध्यांतरमवशिष्यते तदुक्ता ॥ अज्ञानेनाद्यतंज्ञानंतेनमुत्पत्तिजंतवदतिस्तथैवोक्ता ॥ समस्तालौकिकीरलौकिकी
भक्त्योक्तं यथाज्ञांयते तएवजंतुषदवाच्याःसर्वएवदुःखभाजनानिभवन्तीति मोहः कथंजन्महेतुरितिचेद्भगवदेषाधीनधर्मधर्मक्षरा
तेषांमोहःपापीषांमोहःसूक्ष्मस्मत्तरेषांमोहःसूक्ष्मस्मत्तरेषांमोहःसूक्ष्मस्मत्तरेषांमोहःसूक्ष्मस्मत्तरेषांमोहः
विषयिष्यज्ञानानामुत्तरेतरापायेतदन्तराभावात्तद्वर्गशक्तिपदितेपूतरेतरस्याभावेस्तदन्तरस्मत्पूर्वपूर्वस्याभावात्तद्वर्गशक्तिपदिते

१. अस्मात्पुः १. एतन्निरोधमज्ञानं
२. एतन्निरोधमज्ञानं
३. एतन्निरोधमज्ञानं
४. एतन्निरोधमज्ञानं
५. एतन्निरोधमज्ञानं
६. एतन्निरोधमज्ञानं
७. एतन्निरोधमज्ञानं
८. एतन्निरोधमज्ञानं
९. एतन्निरोधमज्ञानं
१०. एतन्निरोधमज्ञानं

मनसोऽतः करणस्य हृत्तीर्जनानि सदा धुर्धृतवेतः॥ तेनावहितमनोवेद्यत्वमावेदितं ननु ज्ञानसामान्यस्यैवाज्ञाननिवर्तकतया
तत्रकोविशेषत्वनाह भवत्येति भवः संसारो विद्येति पाक्तस्मादयं दुःखाद्यनुभवस्य ध्वंसश्च संतिको ह्येदस्तास्मिन्नेकं मुख्यं साक्षा
देवबीजमुपायः तेन काशीमरणदेस्तत्त्वज्ञानदा एमुक्तिप्रयोजकत्वमेव न साक्षाद्वेतुत्वं तमेव विदितातिष्ठत्फमेति नामः च
या विद्यतेऽयनायेति प्रकृतिविरोधारिति सूचितं अतएव परमुपायांतरायेत्युक्तं अत्र कविगतभावद्वयसंगतयेव च
ह्यादिगतभगवद्भातिरवगम्यते इति प्रेयो लंकारो बोध्यः ७९ अयमंगलानंतरं पदार्थे निरूपणं संक्षेपतः शब्दसंक्षेपेण क्रियत इ
त्यध्याहृतसंयोजकस्य प्रयोजनायेत्यत आह प्रकृतिरित्यादि तेन वक्ष्यमाणहेतुहेतुमद्भावेऽप्यामाणापरांकापरितृप्तः आ
त्मेति अस्मैवाकर्मापरितोषेमास्तुतदिदं नृप्यात् अधिकारिणां दर्शयति मुमुक्षुर्वाति नायं श्रौत इति चेत् किंचात आर्थः
स इत्याह मुमुक्षोरिति॥ तत्र प्रत्ययार्थं स्पष्टयति इति तेन श्रवणादेर्दर्शनोपायतयाभिप्रेतत्वेन सक्तो बाधितो न विवक्षितः
तदतिथावत् ननु प्रवहादिबतुष्टयमेव मुमुक्षुपायतया प्रकृतौ विवक्षितं तत्र प्रवणाद्यदृष्टादृष्टानं साक्षादिसत्त्वत आ
हो ग्रीहो वमिति तस्याचदृष्टे सभवसदृशकल्पनाया अन्याप्यनादृशेन हारकत्वमेव प्रवणादेरुचितमिति भावः अन्यथा द

वचकः

१

शेनयोपकास्कांक्षायाश्चानिदृश्यायनेः॥ अतस्तथैवमप्यसंहरति तथावेति अत्रेति अज्ञावित्यर्थः इतराएवकेदतिनितासो
दयादिस्वध्यात्तज्जयोऽयं तदर्थमिति तादृशजिज्ञासावाणार्थमित्यर्थः एतावतापरंपर्यानिश्रेयसफलमादर्शितोयदर्थ
विभाजकव्याप्येविभाजकं सर्वं दुर्वचमेवानेमादतथाविधंतुतन्नद्रव्यत्वादिविभावत्वेवतथाविधस्य व्याप्यतयावश्यमाणा
त्वादित्यभिप्रेत्याह एतावतामतरति तत्रानपदार्थविभाजकोपाधंतएव्याप्यंतथाविधमुक्तोपाधिद्वयमेवतदमतरवात्यदा
र्थस्यार्थः एवं सर्वत्रविभागोहीतिरनुसर्तव्यः ॥ अत्रुति यद्यपितत्तदित्यादिकममदपिसंभनति तत्राप्येतदेतदितरत्वा
दिमावितिगमनादिरहवाण्यायसर्वानुगतभावत्वमुपात्ते अभावोऽनभावइतितुनोक्तं अभौनिरूपणस्यप्रतियो
गितिरूपणाधीनत्वेनभावत्वस्य प्रतियोगिभ्यवगमेसंभवेत्तेर्म्येतात् भेदादिति॥ भेदेवैकशरण्यद्रव्यत्वादियदुप
तस्मादितरेतत्रषडुमध्ये जातयइति॥ अत्रेताएकैकसहृपाअतएवनिर्वचनाजयेक्षा॥ उपाधयः ससंडल्कमानेक
पदार्थघटितसहृपावश्यमाणाश्रयाअवनिर्वचनाः असंडोपाधौमानाभावदिसाशयः॥ इत्यत्रादिजातिप्रमा श्री ए म
गांनुप्रविष्टंमुक्तावलीप्रकाशेस्मन्मातामहचरणैः प्रत्येकंजातिसंख्यानेगोखमभिप्रेसाहकक्षातेति चतुर्दशमु २
४ कथं तर्हि नामू ७ स्पे लादि १० स्पे वेतरोत्पत्तिरित्यन्ययोगावच्छेदस्याधिकस्य बोधाया नमू ७ स्पे लर्थिका
४ नामू ७ स्पे लुक्तेरिति तु वयं ब्रूमः ४

एतन्मन्त्रात्मनो गोवलीवर्दनायेन अग्रे रश्मि एष्येय कथनात् ननु सुखोत्पन्नधिकारो तत्रात्मत्वानंगीकारो यथाश्च य
तेपि नानुपपत्तिरिति वाच्यं तस्मादाह तस्मादात्मन रश्मादिश्रुतीनां तत्राप्यात्मत्वग्राहकत्वात् अथ यान्तस्यैवाधिके
ननु विभागासंगतेः आत्मादिविधो जीवात्मा परमात्मा चेत्तत्तदग्रेयासंगतेषु सावयवता साहित्यं हेतुहेतुमभा
वः विचार्यते राहस्यपरत्वापरत्वा नोत्प्लवच्छेदेन व्यवहितदेशकालयोश्चोपलंभा यथानुपपत्त्या तेषां कस
नादिशयः परमाणुरूपमिति विभुत्वे निश्चि यत्तापत्तेर्मध्यमपरिमाणत्वेऽनित्यत्वापत्तेर्युगपन्नानेन्द्रियसंबंधसंभवा
ज्ज्ञानयोग्यधायत्तेति भावः पार्थिवं पृथिवीसंयुक्तवायिकाणकं न तज्जलीयं गंधोपलंभात्क्लेरोपलंभात्सूयं भा
व्यजलसंयोगाच्छुष्के तदनुपलब्धेः एवमेव जलीयादीनां पार्थिवभागोपलंभादुपभोगक्षमतावसेया पार्थिव
मिति गंधमात्रगुणग्राहकत्वात् जलीयमिति रसमात्रगुणग्राहकत्वात् तैजसमिति रूपमात्रगुणग्राहक
त्वात् ननु पार्थिवादित्रसरेणो व्यभिचारः तस्य पाकीपह्णग्राहकत्वात् वायवीयमिति स्पर्शमात्रगुणग्राह
कत्वात् श्रोत्रेन्द्रियमिति तद्गुणग्राहकत्वात् तद्वत्त्वेनाकाशलासिद्धौ दूरश्रावसाक्षात्कारमिमांशोत्रस्य कर्तुं शक्नु

१रूपादिषु २ भावे १

चषकः

मवच्छेदिकाकल्पतो बहिर्द्रियणीति॥ बुद्धादिलौकिकसाक्षात्कारजनकांनीद्रियाणीत्यर्थः अंतर्द्रियमिति त
जनकमित्यर्थः ननु जीवात्मा परमात्मा चेति विभागोऽसंगतस्तत्त्वमसीति श्रुत्या तैकस्यैव प्रतिपादनादित्यत आ
ह प्रतिशरीरं भिन्ना इति एतच्छरीरावच्छिन्नभोगव्यधिकरणतच्छरीरावच्छिन्नभोगका इत्यर्थः तेन पराध्याप्रवेष्टो
द्वयोरेकत्र भोगेऽपि कायव्यूहे वैकल्यानेकत्र भोगेऽपि न शक्तिः तत्र हेतुगर्भविशेषात्माह बंध मोक्षयोऽप्यारति अत्र
थाविधा तद्वत्सयोऽयुगपदेकत्रात्मस्थानासंभवेन काश्चिद्दुःकाश्चिन्मुक्तदुःखव्यवस्थायाश्च संगतेः इच्छं चेश्वराद
पि जीवात्मना ज्ञेयः सिद्ध इति ईश्वरेऽविद्याद्यसंस्पृतात् तत्त्वमसीति श्रुतिस्तु सर्वव्याप्याः समर्पिता इति श्रु
त्यनुोधेनाभेदभावनाविधिपरेत्याशयः अत्र प्रत्यक्षेति महत्त्वाभावादिति भावः न चैवं महतो वायोऽपि वा शुष्म
प्रत्यक्षापत्तिरुत्तमाहो इति न नवेवमात्मप्रत्यक्षानुपपत्तिरिति साक्षात्कवाहिर्द्रव्यप्रत्यक्षेत्वेतदपेक्षात्मप्रत्यक्षेत्वं
मेव सप्तश्रीतंत्रमिदमभिप्रायेणाह आत्मा चेति ननु बहिर्द्रव्यप्रत्यक्षसामान्ये रूपस्य कारणत्वे वायोऽपि प्रापि प्रत्यक्षी एव
संनष्टादिति तत्रेष्टायां त्रिदशीयति॥ वायुकाशेति तत्रैवं वायुं स्पृशामीति प्रत्यक्षानुपपत्तिः उच्यते निघ्राप्ती ३

१॥ न चैवं धात्वर्थैर्कदेशे गुणोन्वितमाधेयत्वं द्वितीयाधोवाच्यस्तथा न च विषयार्थबोधकधातुसमन्विता हतकर्मप्रत्यये १
 विषयत्वार्थकत्वनियमस्य भंगप्रसंग इति वाच्यं गुणनिरूपितलोदिकविषयिताशालिप्रत्यक्षमस्मात्त्वर्थस्यैकदेशे विषय १
 स्थापनाधेयत्वात्प्राप्तसंज्ञिकविषयतानिरूपितप्रकारत्वाच्च द्वितीयाधोवाच्यनिरूपितत्वसंबन्धेनान्वययोगमेव सर्वज्ञानं ज्ञेयम् १
 तत्रेव गुणोपादानमेव तद्गोचरत्वादिसमिप्रेत्योपसंहरति वहिरिति आत्मभिन्नेत्यर्थः ॥ पिशाचशरीरवष्टुं कया
 र्थिवादिभागप्रसक्षवारणायोभूतेति अत्र लौकिकविषयतासंबन्धः कार्यतावच्छेदकः कारणतावच्छेदकस्तु समवायः
 स्फुट एवेति बोध्यं उच्यते एवमसंवेधः तदुक्तं अध्वस्तक्षणयोगस्य क्षणयोगो जनिर्मतेति कारणवृत्तामिति अ
 येभावः अपूर्वसंबन्धस्यापूर्वत्वरथाप्येपूर्वपूर्वसंबन्धं किंचिन्नियामकं वाच्यं तस्य देशोत्तरसाधारण्ये काचित्कत्वानु
 पपत्तिरितिसंबन्धविशेषेण तदन्वयव्यतिरेकाभां तस्य तदेतत्वं कल्प्यं तत्र कार्यान्वयेयावता व्यतिरेको दृष्टस्तदवयवमथा
 सिद्धं यद्यतिरेके कदापि कार्ये नैव यश्नतितदावश्यकमिति गृह्यतीति अनमथासिद्धेति अमथासिद्धव्यव
 हारविषयेत्यर्थः तथा व्यवहारविषयो हेतुनियतो नियतश्च तयोरनियतानां बहूनां नियतपदेनैकैव वारणो
 संभवातिनतावनोभेदानिवेशनीयाः किंतु नियतानामिव ते चात्र प्रपंचितादं उत्पादयन्प्रत्यक्ष एवेति तदेव
 तदृश्यवाननमथासिद्धपदार्थः नियतोऽसंभोयीति तद्वाप्यायनियतेति पूर्ववृत्तीति व्यवहारेति सादिः

चषकः

१ प्रत्यक्षानुपपत्त्या

४ वि स्वयं
अ वदितुं मुपादेयस्यैभवेनेदानीतनधर्मार्थिनोबुद्धाविदानीतनकारणत्वस्यतद्वावृत्तत्वावश्यंभावात्
तएववलंबताप्रमाणेनागमेनबोधितायायागस्यवदितवर्गकारणतायाउपपत्तये पूर्वकल्पनाप्रयासो
विग्रंथकृतोसाधुसंगच्छते **मुक्तं** चिरध्वंस्तंफलायालंनकर्मतिशयंविनेति कारणसहसंनिह्यतस्तस्य
ति तत्त्वमिति लक्षणस्याव्याप्यतिआप्रिशंकावाणायताद्देभजते **त्रिविधानीति** यत्समवेतामिति यस्मिन्
सवेतामित्यर्थः तथाचसमवायसंबंधावच्छिन्नकार्यतानिहृषिततारात्म्यसंबंधावच्छिन्नकारणत्वंसमवायिक
रणत्वमित्युक्तंभवति समवायिकारणत्वंतुघटस्यहृषेः समवायिकारणत्वंस्याद्रूपसमवायिकारणोघटेता
रात्म्येनसंबद्धतात् **अथवा** चसमवायेनसंबद्धत्वंविवक्षितमिति घटहृषंप्रानिकपालहृषस्यासमवायिकार
णत्वानापत्तेः॥ **अथ** स्वसमवायिसमवेतत्वप्रत्यासत्तायै भवतिहिकपालहृषसमवायिनिकपालेसमवेतो
घटइति **तथा** सतिघटस्यापि स्वसमवायिकपालसमवेतत्वेनहृषसमवायिकारणोघटेसंबद्धत्वाडक्ता श्रीराम ४

पत्यवारणादिति चे नैवां प्रायः सर्वेषां समवायिकारणानिष्ठप्रत्यासत्ताकारणत्वं तन्न समवायिकारणस्य तादात्म्यमे
 वा समवायिकारणस्योक्तामतरनिमित्तकारणस्य तत्रितया मदेव प्रत्यासत्तिरिति तदमतरप्रत्यासत्तायत्कारणं तद
 समवायिकारणमिति विवक्षितत्वात् न चैवमपि तानादीनामिच्छाद्यसमवायिकारणत्वापत्तिः न चैवापत्तिः उ
 क्तप्रत्यासत्ताः समवायिकारणस्य सत्त्वे कार्यविलंबासंभवाद् दृष्टे तात्ते स्वेष्टसाधनत्वं ग्रहं विनैवेष्टा प्रसंगात् मनः सं
 योगस्य फलबलकल्पत्वादिति चे न हि तानादिभिन्नत्वेनापि कारणस्य विशेषणीयत्वात् पटप्रतिरुत्तिनंतसंयोगो
 न निमित्तकणामपि तु तु यैव संयोगेन तंतुनिष्ठा सतीति न कोपि दोष इति चेन्न अत्रास्मत्तामहचराणाः पटास
 मवायिकारणलक्षणो तंतुभिन्नसमवेतत्वावच्छिन्नभेद एव निवेशनीयो हस्ततंतुसंयोगभेदानां पृथगनिवेशेन लाघ
 वादेव मिच्छासमवायिकारणलक्षणोऽयममात्रसमवेतत्वावच्छिन्नभेद इति चेन्न एतदुभयभिन्नमिति न च दंडस्य
 रूपसमवायिकारणस्य तद्विन्नत्वाभावेन घटे निमित्तकारणतानापत्तिरिति चेन्न उक्तकारणताभिन्नकारणतानि

अथ क
५

४ विशेष्यसंज्ञतैवकारेण द्रव्यवैधर्म्यतायाः स्फुटमवगतेः ४

मितकारणातेमस्य विवक्षितत्वात् कालदेशोत्पत्त्यात्मेन कारणत्वेन कार्यतावच्छेदककालिकदेशिकसंबन्धभेदात्
राताभेदोद्भवः उत्पत्तेः कारणावत्वेनैव नियमो ननु त्रिविधकारणकत्वेनापि ध्वंसेव्यभिचारित्याह एतदिति ३
उच्यते मात्रपदप्रवधानेन ननु कात्स्न्येन शब्दद्वारावसमवायिकारणान्भ्युपगमेयिनः सति तत्र त्रिविधकारणमध्ये
सर्वत्र कार्यसामान्ये द्रव्यमेव नागत्समवायिकारणमिति योजना गणोवयवसंयोगः गणो ह्येव संयोगविभाग
योश्च द्रव्यस्य लक्षणं कर्मणीत्यादिना वेगणद्वितीयादिकर्मणोपादेयसंयोगस्यावयवविक्रियायामवयवविक्रि
यायाश्चासमवायिकारणात् तज्ज्ञानेच्छाकृतयदिति आश्रयघटितान्वयव्यतिरेकाभ्यामाश्रयेण लक्षणकार्य
सामान्यहेतुत्वं लाघवेन ज्ञानेच्छाकृतिषु सिध्यतीति सूत्रपितं दृष्ट्वा हिर्भावेणोच्यते निर्दिष्टः प्राङ्निर्देशस्तत्र
एतयामर्शोर्थेति तच्छब्दस्वाश्रयाश्रयिभावोक्तिराविवक्षितः प्राथमिकाश्रयगर्भान्वयव्यतिरेकाभ्यामुक्तं ५
त्रैः सूत्रेण प्रागभावस्य तत्र निर्देशस्तद्विवादभयत्वं वक्तुं व्यक्रियानीयापत्तिवारणाय कालदेशोद्भव
नियामकाभावेऽदृष्ट्यापि मेघसंवादिह्यसामग्रीघटनादौ नियामकतास्वीकार्येति भावः संयुक्तं फलवत्

श्रीराम

न पुनपदेवद्यागुक्तत्रयस्यारंभकं संपोषं वक्तुमुक्तिवैविध्यं न चोपाध्यामेव व्याणकाभ्यां किं न त्रसरेण रंभी क्रियतरति
वाच्यं महत्तत्त्वसंगोः कार्यस्य वैविध्यो विविचित्रस्य कारणावाद् यस्यावश्यं वाच्यत्वात् ननु वाच्यवीति इत्यांत
ए नारंभकरस्यार्थः ननु इत्यांतरसहायेति प्रकारिभिर्गृहादिकमिव घटैरपिनोकादिकमारभ्य तएव तिवेन सेनावन
ति दिवत्समुदायया एव ते शृष्टौ नैकमवयविनमभिदधौ न पश्चात् शिष्यदार्थोपवयवी भवेत् कुतो न भवेदिति
चेच्छ्रुत्वा लाशालेपसंधितं तं शास्त्रं घटयोरवयवानां संयोगयोरस्ति कफ्न न विप्रोचः सर्वज्ञानानुभवसि
द्धः काष्ठकालयो रिवोपो वरं भरस्यै दुत सुवर्णशकल योरिवामः स एव आरंभकरत्वं च तेन न नोकादेर्गृ
हादे कीवयवानां तादृशः संयोगश्च स तापस्यानोकादिश एनां समुदायो यो घटावयवानां तसंयोग उपलभ्य
त इति लाघवादेकं कार्यं को घटशृष्टरति किमनुपपन्नं प्रत्यक्षमेवाहमेव न्नाहा एतन्नेव सोलभ्यार्थक
एव कारस्तेन प्रत्यक्षेष्वात्मनि विप्रतिपन्नं प्रत्यनुमानप्रतिपादनेपि न क्षतिः दृष्टं तत्तानेति हेतुं तेन प्रयमा
णस्य तानपदस्य प्रत्येकं संवेधरतिवेद्यं ननु साध्याभाववति हेतुभावग्रहविना संभावितेन तत्र हेतुग्रह

चपः

६

पेता व्यभिचारग्रहेण प्रतिबंधान्नात्वमव्याप्तिग्रहरितेन दूहकं व्यतिरेकसहचारज्ञानं कुतो नोक्तं न च दृष्टं तत्तानां
तर्जितमेव तदिति वाच्यं साध्यहेतोः २ प्रगुणादानवेपथ्यान्तग्राह **विशेषादिति** न च तदिति तच्चान्वयव्याप्तिग्र
हेन व्यतिरेकसहचारज्ञानं कारणं मानाभावात्सहचारग्रहेण अधिकारांतरव्याप्तिग्रहां कानादवस्थादस्य चायावदा
शंके विषयव्यक्तकीनं सारणस्योपवर्णनं ग्रंथकृतामपार्थक्येण विशेषोपक्षेपणतद्देततायाश्च व्याप्ति
मप्रातिपाद्यप्रतिपादयितुमशक्यत्वादिति भावः **यस्य** तु ह्यण्यकयोरेव न मानमनुमितिहेतुः **सावयवेति** साव
यवस्यावयवीत्यर्थः **यस्य** पिद्वारान्वयस्यैव निरुक्तहेतुव्यापकतासंभवतित **प्रापि** परमाणुरूपेण सिद्धोपाधिक
विशेषणत्वाच्च वेपथ्यमिति नो ध्यमेवमेव व्याप्तिग्रहोपाधिकं व्याप्यविशेषणमप्यर्थवद्यथात्मनिःस्यमिचारे श्री। एम
वाप्यायवाहिरिति। तेषां लौकिकप्रत्यक्षविषयः **न च** तथापि प्रादो गगनवृत्तिरिति प्रत्यक्षविषये गगने व्यभिचारे
दुर्वारदिति वाच्यं प्रत्यक्षीयलौकिकविषयताश्रयद्रस्यार्थं **रूपादो** व्यभिचारवाराण्यदमपदं **सिद्ध** सनु
मिति विषयो भवति **प्रादे** न तस्य शक्यमानेनाप्रादरति **न च** स रूपा सिद्धिरिति वाच्यं **शरी** गुराश्चक्षुः

हणायो गवाहिं हि यत्रात्य जातिमत्वात्सर्पवदिसनुमानेन तन्निरासात् एवमपि अनेन विशेषासिद्धिनि
वारकेनानुमानेन द्रव्यान्तत्वाधान्नदृशात् प्रादाश्रयत्वेन तुल्यवित्तिवेधनया तत्प्रकाराणि सिद्धतिपरिशेषानुमानेन गो
चरीभवति तन्मात्रे प्रादः एषिव्याघटद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितोष्टद्रव्यानाश्रितत्वे सानिद्रव्याश्रितत्वादिसनुमानेन प्रादे
ष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितत्वे तातेतयाविधद्रव्ये प्रादाश्रयत्वं तुल्यवित्तिवेधनता ज्ञायते विशेषणासिद्धिः कथं वारणी
येति चेत् प्रादो न स्पर्शवदाश्रित उपाककारणागुणजन्यप्रत्यक्षगुणज्ञानवन्नात्माश्रित उपावणत्वात् नदिक्ता
लमनन्नाश्रितो विशेषगुणत्वादिसनेन नन्वेतच्छब्दविशेषगुणत्ववोपपद्यते तत्रैवतमानेन न जानीमहेति चेच्छब्दो
विशेषगुणोलोकि प्रमाससाहीन्द्रियाग्राह्येन्द्रियग्राह्यगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वादिसवेहि ननु कारणागुणप्रक्रमेण
वायोविशेषगुण एवासाविति वाच्यं अथावद्रव्यभावित्वात् ननु कदाचिदनुभूयमानः तेन विश्वाश्रितत्वस्य मनश्चा
श्रितत्वस्य च बाधो वगतः॥ अनुमानेनेत्यादिप्राग्बत दिक्कालानुमानहेतुपक्षद्वयज्ञानाय तद्वृत्तकपरत्वापरत्वे विम

चपकः
७

नतोपस्थापतेदति एकासिद्धिपरिहर्तुपक्षेविशेषांगघटपति **यत्नोसति** श्रेति **रविक्रियादिनादिहृया** इह मित्यस्य प
क्षानिर्देशानां विशेषणद्वयस्येदं पक्षपरिचायकतां च द्योतयितुं प्राग्भावः **अन्यथोक्तानसामान्यस्य** पक्षत्वे बाधका
भावेनेदमिति विशेषणस्याव्यावर्तकतापत्तेः **नाहं** ग्राहिकयोपादाने विगो कपिलात्वेन काश्चिद्विशिष्टा **साक्षा**
त्संबन्धाभावे सति **अखेदुप** दार्थानिष्ठसांसारिकविषयत्वानिहृयकत्वे सति **खर** विक्रिपातस्तमवापीरविस्तत्संयुक्तः **का**
लः सिद्धति **मध्यमि** प्रभावाद्यादिसंयोगपरंपराया अपि घटकत्वं संभवति **न** अपि कल्पनालाघवं यत्र तं पक्षं रोचयामहे
तिलाघवस्यानुकूलतर्कत्वप्रतिपादनालाघवादेकः **कालः** सिद्धतीसाप्रायेनेदं **अतएव** प्रोक्ते **न** न्विति **न** च गायमि
ति त्रहेतुमाह **तत्रे** प्रसयादिति तथा च न वस्तुवाङ्मयं प्रतीतिवैविध्यं पाधिवैविध्यादिति भावः **भिन्ना** एवेति ३ श्रीराम
दयमारम्भास्तमपर्यं तासादिनस्यास्तमाभ्योदयपर्यं ताश्चान्त्रेर्व्यवहारस्य विषयं तं परिच्छिंदतीत्याशयः **ते** वेति द्वै
प्रमेत्रयोरितरनिरपेक्षस्य विक्रियामूनाधिकभावस्येव गद्याप्रयागयोर्मतसंयोगमूनाधिकभावस्य संभवो न भवतीत्येत
४ अत्रैव समाधत्ते ४

योः सावधिकत्वात्समाधिकं विप्रिजिह्वि अवधिसापेक्षमिति बहुतरसंयोगेति मूर्तमध्यं इदं परतजनकमिति
 अस्यासत्परिचायके पूर्वनिर्देशात्पुण्यविशेषणनियमस्य व्यत्यासस्फाटणायामद्यपि हेतुर्देशात्तत्र पूर्ववत्तथापि
 कोत्रयोर्निर्देशस्यपि तत्पूर्ववदितुं तत्राहि तत्रयथादिनरात्रादिव्यवहारभेदास्तथात्रपूर्वपादिव्यवहारभेदात्तत्र
 तत्रयथाख्यक्रियातयात्रमूर्तमुपाधिस्तथाचप्रयागात्काशीतोगंगापरंतत्रकाशीप्रयागांतरालमूर्तदेशसंयोगाधि
 कदेशसंयोगवन्मूर्तवृत्तिरिति० प्रयागाद्गंगातः काश्यपरंतत्रगंगाप्रयागांतरालमूर्तदेशसंयोगान्तरदेशसंयोग
 वन्मूर्तवृत्तिः काशीतिवबोधः नवेकस्मिन्मूर्तेस्वत्मावहवोवासंयोगाः साक्षात्संभवन्तिद्वयोद्वयोरेकैकसंयोगादिति
 तादृशायावन्मूर्तसंयुक्तरिक्तंयोगवन्मूर्ततापरिच्छिन्नं पूर्वोक्तदिव्यवहाराणां नूत्यमेवैः संनिहितमसंनिहितं च
 मूर्तं तदुक्तं सर्वेषामेव वर्षाणां मेरुहत्तरतः स्थितस्ती आकाशमेवैवेवकारेण दिक्तालपोर्मवच्छेदः आस्तामि
 ति तथाचलाघवमिति भावः॥ तस्मिन् तस्मिन् विविधतया प्राप्ताश्रयत्तत्प्रकारेण धर्मिग्राहकप्रमाणेन पूर्वोक्त

चषकः

८

परिपोषानुमानेन सिद्धत्वादनमितनादे वरविश्रियादे शादिनामूर्तसंयोगपरिग्रहः उपनायकत्वस्य संलग्नघटकत
यातदुपनीतविशिष्टबुद्धिविषयत्वस्य संभवोनेत्यर्थः अयं भावः आकाशस्य कृमस्य संबंधघटकत्वे तथा विधेर्जुर्विः प्र
त्येकं विनिगमनाविरहः अस्माकं ब्रह्म सस्य संबंधघटकतया कल्पमानस्य कृमेनेतत्प्रसक्तिरिति अहंसादीनां
ति अहंसादीनां सेवकमुचितं किं ह्येतान् भवेति वाच्यं योग्यविशेषगुणपुरस्कारेणैवात्मनः प्रत्यक्षं भवति न तद्विनि
मोकेणोति तथोक्तेः न त्मातावन्यप्रत्यक्षरतिसूत्रभाषाविरोधरतिवाच्यं आत्मनस्तत्त्वविकेपेण त्माभिप्रायेण भाष्यव्या
ख्यानस्य प्रदर्शितत्वात् एवोक्तं । प्रहसाद्यनुमेयोयं रथगसेवसारथिर्नि अहंसाप्रयोगस्तथादेहः प्रयत्नवदा
त्मा धिष्ठितश्चेष्टाश्रयत्वात् यवदिति यो यज्जातीयक्रियावान् स ज्ञाती यक्रिया प्रयोजकप्रयत्नवदात्मा धिष्ठित इति स
मात्ममुखव्याप्तेः न च तत्राश्रयं गौरवतिवदेतुं ह्यतीतेः शरीरमेव विषयोऽस्ति तिस्रस्तु इन्द्रियाद्यधिष्ठातृत्वयैन्द्रियशरी
एवातिरिक्तात्मसिद्धेः अवेतनं कुडाएदिवेतना धिष्ठितया चेतनं व्यापार्यसंस्कारादिवरोतीति व्याप्तेः व्यापारश्चात्मा

श्रीराम
८

मनसा मनश्चिद्वेद्येन्द्रियमर्थेनेति तथा चेंद्रियादिचेतनव्यापार्यकरणत्वादित्यनुमानेनातिरेकात्मसिद्धौ कृतिसमाना
धिकारणसुखादीनामपि तदुर्मतेन शरीरविषयत्तस्योक्तप्रतीतावसंभवात् क्षिति रति कार्यमित्यर्थः यदुक्तं कार्यायो
जनधत्तादेस्परात्मयतश्चेत्वाकासंख्याविशेषाच्च साध्यो विश्वविदव्यय इति अस्यार्थः कार्याकार्यपक्षकानुमानाद्य
योक्तदेव अयोजनादायुज्यनेनेत्यायोजने कर्मतसक्षकानुमानाद्यथा परमाणुकर्मप्रयत्नजन्यतत्त्वात् ब्रह्मांडुद्धति
नाशपक्षकसम्येवमेव पराद्यवकारपक्षकानुमानाद्यथा गवादिव्यवहारः स्वतंत्रपुरुषप्रयोज्यतत्त्वलिपिवत् प्रत्यय
तोयथावेदज्ञानप्रमावक्तृयथार्थज्ञानजयाशाष्टप्रमात्वात् श्रुतेर्यथा वेदोऽसंसारिपुरुषप्रणीतस्तत्वात् वाकाद्देद
वाकाद्यथावेदः यौहषेयोवाक्यत्वात् संख्याविशेषाद्यथा आप्तकपरिमणजनि कासंख्यापेक्षाबुद्धिजन्ये कृता
न्यसंख्यात्वादित्यनुमानादिभ्योव्यपोविश्ववित्साध्योनुमेय इति एतेन यथाश्रुतेपरमाणोवाधोघटादौ सिद्धसाध
नेवेति परस्त्वं कार्यसामान्य एव साध्यसिद्धेर्हृद्देश्यत्वात् सकर्तृकेति तत्त्वं स्वोपादानगोचरं हीनविकीर्णकृति

मज्जनत्वं तत् कार्यं प्राप्ते तत्तदुपादानप्रत्यक्षविधयोपादानप्रत्यक्षस्य प्रवृत्तिरिति व्याख्याकार्यसा
 मास्येपितस्य तेन रूपेण हेतुत्वं तत्रान्वयव्यतिरेकाभ्यां च कर्तृरपीति सूचयितुमुपादानगोचरोल्लेखः तेन ध्वंससा
 धारण्येन कृतिजन्मत्वप्रवादोपपन्नः **कार्यसाधिति** प्राप्ताभावप्रतियोगित्वादित्यर्थः एतादृशानुमितौ लाघवज्ञानसहका
 रेण तानेका कृतिष्वपि नित्यत्वमेकत्वेन भासत इति नित्यैकैकतसिद्धिरित्याह **तेनेति** नवगुणगुणानंगीकारात्कीदृशमेक
 त्वं तानादौ भासतामिति वाच्यं स्वाश्रयान्तरिष्वभिन्नतत्त्वस्यैव तत्र भावांगीकारात् नवानुकूलतर्कभावेनेदमनुमान
 मप्रयोजकमिति वाच्यं कर्तृत्वेन कार्यत्वेन कार्यकारणभावस्यैवानुकूलतर्कत्वात् एतेन साध्यव्याप्यत्वस्य हेतौ निश्च
 येदेतव्यापकेशीरजस्यत्वे साध्यव्यापकत्वसंदेहस्याप्यसंभवेन तस्योपाधित्वं साध्यपाकतेति वेदितव्यं सर्वत्र स्य
 चेति कथमन्यथा परमाणुपर्यन्तापरोक्षसाक्षात्काररतिभावः न च यानुमानं यथा जन्मप्रत्यक्षेणादिति ईश्वरप्रत्यक्षे श्रीराम
 अभिचारवाराणायजनेति श्रद्धया तस्मादिति तानादीनां च सुखयोग्यत्वादिति भावः सिद्धिरिति ननु भौतिकाः परमा

एवमनासिभवंतु किमतिरिक्तकल्पनयेति चेन्न सुषुप्तोत्पत्तिरेकासंभवेन तानप्यनुत्पत्तिर्वाहात् अतएव न विभ्रमनः
मध्यपरिमाणत्वेन नित्यत्वापत्ती एतन्नाशकषादेर्योग्यतापत्तिश्चेति तदणुत्पत्तिरिति चेन्न उभयतरति नारप्रतियो
गिनिघटे स्वप्रतियोगिनिष्ठसमवायिकारणतादिनिरूपितफलाफहितजन्यत्वं संवंधेनोक्तकारणद्वयस्यापि संभवादिनि
भावः नैवं समवायिकारणनाशकतन्हेतुत्वेनाभाव इति वाच्यं समवायिकारणनाशोत्तरभावि संयोगनाशक्षणेऽप्य
नाशितकार्यसत्त्वापत्तेः अतएव सर्वधारतानियामकसंवंधातिरिक्तवृत्तिनियामकसंवंधेन न वर्तत इत्यर्थः
भूतत्वं वाहिरिन्द्रियग्राह्यविशेषगुणवत् मूर्तत्वमिति विभ्रमवृत्तिपरिमाणवत्त्वमित्यर्थः अतएव परिमाणवत्त्व
मित्यपि केचित् तन्मपरिमाणव्याप्तेः क्रियाजनकतावच्छेदिका जातिरित्येव इत्यसमवायिकारणानीति नान्योपा
वयावित्यव्याप्तिरिति वाच्यं तद्वृत्तिरूपविभानकधर्मवत्त्वस्यैव विवक्षितत्वात् कालस्येति ॥ इदानीं घटो न तदानीं मि
ति खंडकालविशेषगतावगाहिप्रसयविलक्षणान्महाकालमात्रवृत्तिविशेषगतावगाहिनः कालः सर्ववा

चषकः

१०

नितिप्रत्ययादितिभावः दिशदति नचसंयोगारिभूमेष्टिहेतिप्रत्ययाभावेपिकालकपालभूतलेषुसंबंधांशोनुगतप्रत्यये
नसिद्धत्रपिदेशिकसंबंधकस्यचित्तविदेवतथेतिकथंस्वाधिकरणमिति **न** व्यधिकरणार्थोपपन्नशुक्रयस्तत्रैवमे
क्रिकानीतिप्रत्ययात्सर्वदेशोपतिष्ठितमिति नत्ववदनुभवाच्चतसिद्धेप्रसूह्वाच्चेतिभावः **ह** सत्त्वादीनीति। नीलोच
र्णः पीतोवर्ण इतिप्रत्ययादितिभावः **न** प्रत्यक्षेण शास्त्रबोधेनवातादशजातिसिद्धोसंस्कारत्ववद्भूमिधर्मसाधारण
दृष्टत्वाद्याजातिः सिद्धेत **न** चेषापत्तिः यत्तुविशानित्वमाघातादिति **न** यतः शक्ततावच्छेदकतयाजातेः सिद्धोयेन
रूपेणशास्त्रबोधस्तेन रूपेणशास्त्रिग्रहस्यवाच्यतयानानार्थादृष्टपदादुर्मत्वादिनेवयथाज्ञातसंयवोधाज्जातिद्वय
सिद्धिर्निवर्थायैव **सं** स्कारपदेतन्नानार्थकं यदुक्तं उत्पादकसजातीयोत्पादकत्वं त्रितयान्मगनेसंस्कारत्व
जातिमंतकमिति **ज्ञान** जन्मायास्तज्जनकत्वाक्रियाजन्ययोस्तज्जनकसात्त्वैतितर्कः **न** चैवंवेगस्थितिस्थायक
पोरमतादेववर्ततामिति **वा** यो उन्नादेशसंयोगानुकूलक्रियावेगस्यकार्यपूर्वदेशसंयोगानुकूलक्रियास्थि

श्रीराम

१०

मधुर एवेति । तत्र च तस्य श्रमे व प्रमाणमित्याशयः । तदेतदुक्तमस्मन्मातामहचरणैः । निदाद्यधीतनिर्मलं गंगा १
 जलमाधुर्यस्यानुभवसिद्धत्वेनापह्नोतुमशक्यत्वादिति । तच्च जलस्यैव तानि रूपेण वेत्तव्यं न देत । रसं १
 तदस्त्वन्तरवदोपाधिकं । १
 ति स्यापकस्येति कार्यवैविध्यमात्रं विधेयदानितव्यापकज्ञादिप्रकारैर्गोवार्थबोधकानीत्यन्यत्र निरुद्धं । राशि
 वीमान्नरतिरिति दृष्टिवीतस्य गंधसमवायिकाणां तत्त्वछेदकतया सिद्धेः गंधत्वस्य कार्यमात्रं न त्रितया कार्यताव
 छेदकतावश्यं भावात् । अन्यथा न दवाच्छिन्नस्याप्यप्यत्रैः जले शीततरति न च शीतत्वस्यानित्यानि स हन्नेः का
 र्यता न व छेदकतया कथं जलत्वं जातिः सिद्धे इति वाच्यं न च शीतस्य प्रीजनकता व छेदकतया ता सिद्धेः । अन्य पर
 माणो जलत्वं न स्यादिति चेन्न न च शीतस्य प्रीजनकता व छेदकं न जलमात्रं न हति जायते वाच्छिन्नजनकता व छेद
 कतया यमाणासाधारणं न तत्त्वस्यापि सिद्धेः । तत्त्ववृत्तिरत्र माधीनश्चेतयोर्भेदाग्रहणं न मनस्यपि बोध्यं नैमिति
 कमग्निसंयोगासमवायिकाणां कं हं सिद्धिं कं स्वतः सिद्धिं तस्य कारणगुणप्रक्रमजन्यं वेतियावत् विशेषगुण
 रतिविशेषाणां गुणारतिव्युत्पत्त्यादव्यविभाजकोपाधिव्याप्यता व छेदकजातिमंतदप्यर्थः सामान्यगुणारतिरिति
 सामानां गुणारतिव्युत्पत्त्यादव्यविभाजकोपाधिव्याप्यता व छेदकजातिमंतदप्यर्थः । कटिगन्नादिकं न साक्षात्संयोगात्तो जगति विशेष

वर्षकः

११

रुद्राक्षमोक्ष

शुग्रीत्यतापत्रे पितृस्पर्शविशेषस्येवेतितस्पष्टयितीत्यव्याप्यतेपिनोतिव्याप्यव्याप्ती नचैवंकायांकादिपत्रस
यानुपपत्तिरितिवाच्यं अदृष्टविशेषेणास्त्वन्तिरोधानोपाधिकत्वात् नचममयाविलीनायांतस्यांजलत्वाभिव्यक्तिः
नचद्रव्यांतरमेवादितिवाच्यं यद्द्रव्यंयद्द्रव्यं सजन्मंतद्रुपादानोपदेयमितिवाच्ये नचैवंदुग्धं सतमेदध्निदुग्धं
पत्तिरितिवाच्यं तस्यदुग्धद्रव्याकध्वंसजन्मनियमेनतदवयवपरमाणौदुग्धत्वस्यानेजीकारान्नस्यद्रव्यत्वव्याप्यपक्षे
तीत्यव्याप्यजातित्वात् परमाणुसंयोगादीनामनित्यत्वाद्विशेषेति अतीन्द्रियवाद्याकाशवृत्तिस्पर्शराह्योः प्रत्य
क्षनास्तमानेति अतीन्द्रियारति रंद्रियग्रहणात्स्वहृत्तायेष्वास्पर्शः ननुत्रसरोणरूपस्यप्रत्यक्षत्वंनपरमाणुरूप
स्येति कुतस्तदसाशंकतत्रियामकमाह हस्तेति भ्राणादिरूपादीनामिन्द्रियग्राह्यत्वत्वारणायोभूतत्वमुक्ते अत्राप्यत्र
त्यक्षमिति अतएवत्रसरोणुपरिमाणुदिप्रत्यक्षं निर्विकल्पकव्यावृत्तयेमिश्रितेति॥ अत्राद्यशब्दाविति अत्र श्रीएम
शब्दसहितीयक्षणेनाशाराद्यशब्दसहोपादकसंयोगविभागसमानदेशावच्छिन्ननिधमेनप्रोत्रानवच्छिन्न

४ रूपंविहायानुगुणावृत्तिरूपमन्तरूपसदृशरूपार्थः॥ नत्रिवस्तुत्वन्यसदृशार्थेतिव्याप्यदितिभावः॥ नचैवंमहद्वृत्तिरित्युक्तं४
४ विप्रत्यक्षप्रमाणैकस्यरूपान्तरस्यप्रमाणैकसत्वात्तदतीन्द्रियत्वेनियामकाभावइतिवाच्यं॥ रूपत्रत्वशेषसामान्यतोमहद्वृत्तित्वं४
४ स्पष्टप्रमाणैकत्वेविषयशक्तिविशेषगुणप्रत्यक्षप्रवृत्तमहद्वृत्तित्वस्यतत्वाभ्युपगमादित्याशयः॥ एवमन्यत्राविषयभूतुभवमूहं४

तत्र प्रत्यक्षमित्याशयः अवयवेति स्वाश्रयसमवायिविशेषगुणारम्भः तेन परमाणुसंख्याया विजातीयपरिमाणारं
 भकत्वे पितृशक्तिः स्वसमानजातीयेति साजात्यमिह खलु त्रिसामान्यविभाजकोपाधिमदपरजात्या अतएवावयवनीलतारतम्ये
 वयविनीलतारतम्यमप्युपपद्यते अतएव ब्रह्मेहत्वावांतरजातौ स्मृताभावे पिघनक्षतिः विशेषगुणमिति रूपरसगं
 धस्पर्शस्नेहसांसिद्धिकहव ज्ञानीत्यर्थः पाको रूपादिपरावृत्तिफलकस्तेजसंयोगो न घटते तादो रूपादीनां परावृत्तिर्दृश्य
 ते न घटते तर्ह्येह न अग्रातयसंयोगारिति न न्यायिनां पितृसुखमस्पर्शो यावद्व्यंभवेन्न घटते मनुकं शोसं हि
 यत्सा प्रकृतिर्जनयेति तत उक्तं एषितीति पाकप्रयोगानां बुद्ध्युपायैः हापशास्त्रं भेदं दर्शयति नैपाधिकमतमिति तेषां
 प्रयमाशयः परमाणुस्तावन्न चतुरस्रः कोणनिष्पत्तेरवयवभेदसाध्यत्वात् त्रिवयवेतदसंभवात् तस्मादुर्तलः द्रव्यते
 च वर्तलयोः संयोगे च काशद्विष्टाण कद्वययोग एव छिद्रेण भात्यंतत्प्रविष्टेन तेजसा चतुर्णामपि पाकसंभवात् सर्वत्र
 कोपलभ्युपपत्तिः ॥ पानुयन्नकस्याधिपूर्वसंख्या न स्पन्दो ध्वस्तत्रावयवविनिर्माणं न भंगोऽप्यस्तनतद्व्यण कपर्यतानं

चषकः

१२

नाशान्नावश्यकः नवावयविहृतनाशोप्रत्ययवहूपाश्रयनाशयोहेतुतायोअभिधारति **वैशेषिक** कार्यतावच्छेदककोटौवे
जात्यस्पष्टनादिति **वैशेषिकमतमिति** तेषामयमाशयः सखिद्रावयव्यंतप्रविष्टेनवलवद्देगेनतेजसापरमाणुसंयोगे
सत्यवश्यंक्रियाततोविभागास्ततश्चारेभकसंयोगनाशोसत्यवश्यंपावदवयविनाशोजातेखतेत्रेसुपरमाणुषुपाकोभवतिपु
नरदृष्टादितसामग्रीवशाद्यथास्थितमहावयविपर्यंतंपक्षपरमाणुबोधयंतीति **रत्न** बनेपापिकमतेयत्रावयवपरं
पाघटकावयविमपिपाकानुभवस्तत्रपाकजमाश्रयत्रावयविनिपाकप्रयोज्या **वैशेषिक** मतेतपरमाणुष्वेवपाकज
न्याश्रवयविषुपाकप्रयोज्याएवेतिसिद्धमनह्येपिद्वेविध्यं **चित्रं** मिति व्याप्यहन्निजातीयगुणानामव्याप्यहतिवेवि
रोधेनरूपसंदे।शिकाव्याप्यहन्निविरहानीलपीतकपाकारब्धघटेनीलपीतरूपयोरसंभवादित्याशयः **रत्न** मते
एकंकपालंकद्विणामेकंकोमलंमदितदाद्यदेचित्रसंप्रीतस्यतेतत्सत्यायादयथाघटस्यार्थानानापुनरेतिसापिबोध्यं
चित्रं साहीति आदिनागंधपरिमहः।विभिन्नजातीयरसादिमदनमवारब्धोवयवीनीरसादिरूपलभस्त्ववयवर

श्रीराम

१२

सादेवेव नवहृष्येयमास्थितिवाच्यं रूपोपलम्भस्यावयवहृष्यविषयत्वसंभवेपि नीरूपस्य घटस्य प्रत्यक्षामध्यानुपपत्त्या तत्र
चित्ररूपांगीकारात् लाघवात्सामवायेनैव रूपस्य प्रत्यक्षहेतुत्वात् नचैवं सधुराहृतलवणाकदुत्रसरोणुभिरारब्धे च तराणुकेर
सप्रत्यक्षानुपपत्तिः तन्नासाभावाच्च स्मरेण उरस्य स्यातीति गत्वादिति वाच्यं सर्वेषां त्रसरोणुनामेकजातीयस्यैव रसस्याभ्युपग
मादसंभवे मानाभावात् नचैवं यत्रावगवेरसोध्यक्षस्तदा लोचयवीनीरस एव स्यादिति चेत्सादेवायदिसामग्रीप्रतिबंधका
भावेपि कुंरीभावं भजेदेव मन्यत्रापीति निर्व्यलीकः पञ्चाः अथैशा बुद्धीति एकत्वांशो सधर्मितावच्छेदककनानैकत्वबुद्धी
त्यर्थः अत्रैव तत्पुरुषीयबुद्धिजन्यं द्वित्वं तस्य योग्यं नाम्नस्येति कल्प्यते नचैवं तद्बुद्धिं प्रत्येव तस्याहेतुत्वमुचितमिति वाच्यं
लाघवादित्वं प्रतिहेतुत्वात् लाघवात्सकार्यवादाय तत्रैव दृश्यमप्यलक्षणां तन्नाशानाशपादसन्निबोध्यं तद्वत्तत्त्ववद्वर्तमानं
च गृह्यते यश्च एदिनैस नरो धादो शाबुद्धेस्त्रिशाणवल्यापित्वं कल्प्यत इति सिद्धं तस्मात् न चाल्पस्य मानादि
त्वस्य द्वित्वत्वसामान्यलक्षणमापूर्वमनुभवादित्यत्र त्रिसमय एव द्वित्वत्वप्रकारकमुत्पद्यमानाद्वित्वस्मराणां तेन तदुत्प
क्षणाद्देहव्यतिशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्यक्षसंभवादलमप्येशाबुद्धेस्त्रिशाणवल्यापित्वेन अथवा स्वजन्मतिर्वि

वचकः

९२

कस्मै केन क्वा नाशात्सुखदुःखदेरपि प्रत्यक्षानुपपत्त्या त्रिषण्यवस्थानप्रसंगारिति प्राहुः दीर्घं ह्रस्वं चेति न ननु ह्रस्व
मेव ह्रस्वत्वमस्तु महश्च मेव दीर्घमिति चेन्न रशनापेक्षयाणावपि सूत्रे ह्रस्वता प्रत्यगात्सूत्रापेक्षयामहन्नामायामपि
रशनायो दीर्घता चावहा एव अवयवसंयोगविशेष एव दीर्घं न ह्रस्वत्वेऽप्यावर्तुलनव्यतुरस्वता नामाधिक्येन च
तुर्विधानुपपत्तेरित्यपि केचित् कारणागुणप्रक्रमजमिति अवयवद्वित्वसंख्याया अवयविमहत्त्वं प्रातिसामान्यतो हे
तुत्वे ह्यणुके महत्वापत्तिविशेषतो हेतुत्वेऽप्यवयवमहत्त्वोक्त्येणावयविमहत्त्वोक्त्येन स्यादिति परिमाणजन्यं परिमा
णवाच्यामित्यर्थः बहुलं चेति ह्यणुकपरिमाणस्य त्राणुकमहत्त्वे हेतुत्वं न संभवतिसजातीयताभावात् न वा परिमाण
परिमाणस्याह्यणुकपरिमाणस्य ततोऽनुत्पत्त्यात् परिमाणस्य समानजातीयोक्त्यपरिमाणस्येवाप्रसक्तत्वात् कि
मित्यतः किंचिदवयवानवच्छिन्नः एषात्सूत्रमेकसमवेतव्यत्वं हि समवेतव्यत्वं तद्वित्ववदेकव्यत्का समवायिका श्रीएम
रणकमिदमेकं दृष्टमिदमेकं दृष्टमिति तद्विशेषादुद्दिष्टमिति तत्र कारणकं तन्नाशनाशपंचेत्यन्यत्र विहारः प्रोक्तो न वि
ति उन्नपति च दिति पुनः शं कते तदिति अतोऽप्यभावविषयकत्वमिति तथा चान्यगोचरस्यान्यवस्थापकत्वयो ९३

एवमुक्तं नियमं जीकारे ४ सूत्रे ४ इत्यत्र बाग्रहणेनाक्रियावाचिनः ४

गारितिभावसमाधत्ते। अतोऽप्यभावप्रतीतिरिति। प्रयोगापत्तेरिति। अतोऽप्यभावार्थकपदयोगस्य पंचमीप्रयोजकस्य
तत्र सत्त्वादिति भावः। एष कृत्स्नत्वादिति। दस्युपलक्षणं। घटदिदत्तत्र भेदोऽपि पृथक् भवेत्तपि बोध्यं। न तदा ह्यन्यो
न्याभावपदपृथक्त्वानुगुणं तत्र न घटोने सत्रपंचम्यापत्तिः। सत्पदस्यान्योऽप्यभावार्थकपदपदत्वेऽपीतर
पदग्रहणेन विसृष्टास्य निपातमात्रं पर्युदासोऽवेति वदन्ति। अतः कर्मजराति न संयोगाधिकरणत्वात् न क्रि
याभावाच्च। अभिचारदतिवाच्यं कार्यस्य अधिकारणायावच्छाकिषु कारणभावेऽप्येवमभिचारपदार्थत्वात्। तृतीयो
यथेति न संयोगजनसंयोगे मानाभावः। हस्ततह संयोगजनक क्रियाया एव कापनिष्ठप्रमासत्ता कापतह संयोग
जनकत्वसंभवादिति चेन्न विनश्यदवस्थोऽक्रियाजमे हस्ततह संयोगे न जनिते कापतह संयोगे हस्तक्रियाजनस्य
संभवात्। न च शक्तिः क्रियापूर्वकालीनहस्तक्रियाजमे हस्ततह संयोगे न जनिते शक्तिरतह संयोगे सांकर्यान् कार्यता
वच्छेदकत्वेनासंभवरतिराद्यं तत्र संयोगादयाभ्युपगमादित्येके विनश्यदवस्थसंयोगदति सर्वसामेजस्यमित्यप

चषकः
१४

२ उत्तरसंयोगजनने ३

२ ~~संयोग~~ नाशसहकृतस्येवेति निरपेक्षस्य तत्रैतत्कर्मलक्षणव्याप्तेः संयोगविभागयोरनपेक्षकारणं कर्मेति तद्वत्
क्षणान् ~~संयोग~~ पूर्वसंयोगनाशसहकारितायाः कर्मण्यवश्यकत्वात् तद्यतिरिक्तान्ये शस्यविवशो
पथाश्रुते संभवापत्तेः ~~संयोग~~ कंतु तद्यतिरिक्तस्य द्रव्यनाशस्येवापेक्षणा नान्यामिति भावः ~~संयोग~~ कर्म
त्वनातिव्याप्तिरवस्थापत्तेः ~~संयोग~~ विभागमारभत रतिकाकाक्षिमायादुभयात्रापि ~~संयोग~~ विभागेति श्रुतिश्च न विकस
तिशेषः ~~संयोग~~ यथाद्रव्ये अभिवापत्तेः ~~संयोग~~ संयोगेऽपि संयोगजनसंयोगेऽपि ~~संयोग~~ कपालहृदयसं
त्तु संलग्नसंज्ञाया विपक्षवाधकस्यैव वाधः ~~संयोग~~ संयोगेऽपि संयोगजनसंयोगेऽपि ~~संयोग~~ कपालहृदयसं
योगजनकक्रियायाः कपालाकाशसंयोगजनकज्ञे ~~संयोग~~ विरोधात् विरोधसाधकभावात् ~~संयोग~~ विभागजनविभागश्रीएत
स्य द्वितीयोभेरसु ~~संयोग~~ कार्यतो विभागादतिश्रुतिभावः यत्र हस्तक्रियाया हस्ततः विभागस्तत्र कार्ये विविभक्तप्रत्ययः सर्वसा १४
शिकरतिकाये विविभागो गीकरणीयः सद्येन हस्तक्रियान्मोमधिकरणत्वात् कार्ये तु क्रियानास्मैवावयविक्रियायाया
४ यद्वा संयोगेऽप्यारंभकसंयोगेऽप्येव मनारंभकसंयोगजनकप्रतिपत्तिरिति मित्यर्थः ॥ ४

वदवयवक्रियानियमादतोहस्ततहविभाजे नकायतहविभागोजन्यतेतेनचकायतहसंयोगनाशरक्तोपमिति नहस्त
तहविभागादेवकायतहसंयोगनाशोक्तकिंविभागजविभागेनेतिच ~~अ~~ तथासतिविभागस्यैवनिष्प्रमाणतापतेः हस्त
क्रियान्तसेतहस्ततहसंयोगनाशेनैवहस्ततहविभागस्यास्यथासिद्धत्वात् ~~अ~~ यथाचाप्रयनाशाजन्मगुणनाशस्यविरोधि
गुणजन्यत्वनियमेनहस्ततहविभागस्यासिद्धिर्नप्रतियोगिसमानावच्छेदकगुणजन्यत्वेत्वाद्यवाकायतहविभाग
स्यासिद्धिर्निवर्थायैव ~~अ~~ एतदेविभक्तमितिप्रत्ययोपुपपद्यते ~~अ~~ यथाताशस्यसावधिकत्वाभावेनयंच
मीप्रयोगासंगतः ~~अ~~ विक् ~~अ~~ उक्तावलीप्रकृतिपरत्वापरत्वयोरवसादुद्धिनिहृणमप्रामकालमित्याशंभ्यपरि
हसति परत्वापरत्वोत्तरिनि ~~अ~~ त्रोटान्त्रिपर्यंतेनप्रसंगसंगतिसूचनात्तागेवतेप्रसंगान्त्रिरूपितेदसक्तंभवति।
न ~~अ~~ स्तुतहेतोरेवास्तुकिंतेनेतिमायाज्येष्टकनिष्ठत्वाभ्यामेवकालिकपरत्वापरत्वयोर्विप्रकृतसंनिक
ष्टत्वाभ्यामेवचदेशिकपरत्वापरत्वयोश्चबुद्धेरुपपन्नेर्नपरत्वापरत्वेगुणांतरेधिकजविनिकनिष्ठपरत्वबुद्धि
स्तन्मनाधिकभावावधेकनिष्ठत्वव्यवहारपरिच्छेदककालाद्वारणीयेतिद्वयोरेवसमानमितिप्रादुर्भात

चपकः

१५

१ अवच्छेदवारद्वेदकभावश्चाकांक्षा निरूपकः संबंधः १

तीति विशेषकत्वं सप्रत्ययः प्रकारान्वयि एवमपि ॥ पूर्वोक्तमवदति यच्च विकारणस्य पूर्वत्वमर्थसिद्धमिति तदप
मा सो नर्थकस्तथापि स्मरणीतरितो जन्मांतरितोऽप्यनुभवः स्मरणं जनयति न च न मिति पा मर्त्यो विममाना वच्छेदक
नमत्र विवक्षितमिति सच पितुं तदुपन्यासः व्याप्यधर्मकारणता वच्छेदके संभवति व्यापकधर्मणामप्यसिद्धिस्तच्च
यितुमनुभवति न च स्मरणं नाम स्मरणप्रसंगाः संस्कारस्य कलनात्प्रवादत आह संस्कार इति तथा च चरम
सृतेरेव संस्कारनाशकतया न काप्यनुपपत्तिरिति भावः ॥ उभयपक्षमिति तथा च गृहीतग्राहितयानप्राप्तायां तस्येसाया श्री एम
एतदभिप्रेतं वप्रमेति वक्ष्यति वक्ष्यते इति सूचीकटाह न्यायादिति भावः समानेति कोटिद्वयसहचरितौ चैस्तरत्नारीत्यर्थः १५
विशेषादर्शनेति विशेषस्यान्यत्वे कोटिद्वयस्य तदवच्छेदकस्य तदसमानाधिकरणस्य वा संशयधर्मापानि श्रयः
यदिन्द्रियजन्यो भ्रमस्तदिन्द्रियजन्यविशेषदर्शनाभावो न विवक्षितः तेन शंखश्चेतस्यानुमानिके विशेषदर्शनेऽपि न पीतः
शंखरतिभ्रमानुपपत्तिः एककोटीति एककोटिमात्रेऽर्थे तेन संशयसामग्रीवैचित्र्यदर्शितं अत्राविति तेन विशेषे

१ [redacted] भूमस्थले । नवेवमिदं जतमिति ज्ञानेनैकत्वा नुपपत्तिरनुभवस्य स्मृतित्वेन सह विरोधादित्यत आह १
१ नेति [redacted] नो भयस्यत्वेन । ज्ञानद्वयमिति सावधारणं तद्वत्त्वं च दर्शयति न त्विति १
[redacted] तत्कृत्या सातं प्रसा प्रवेज कत्वे स्थिते ३
प्या ह त्रिप्रकारकत्वं सचित्तं सामान्यमावादिति । तैर्ज्ञानलक्षणानंगीकार इति भावः । ननु पौष्टिनी श्रुतावच्छेदकरजतत्वा
ग्रहेक्यं प्रवृत्तिरित्याह । प्रवृत्तिरिति स्वतंत्रेणादि रत्ना विशेषागतयोपस्थितेन यद्विष्टतस्य पुरोवर्तिनिभेदाग्रहादिसर्गः
तेनेदं व्युत्पन्नं जतमिति ग्रहेपिनप्रवृत्तिः वस्तुतस्तु प्रवृत्तिर्जीवानिष्टभेदाग्रहे सति रं गद्वयगोचरविधिविधेयसमशीलत
यात्र प्रवृत्तिरिति स्वतंत्रेति तेषां यिकाक्षेपणं प्रवृत्तिविशेषा विशेषागतया पीतार्थकं । इष्टभेदाग्रहादिति न्यायन
येपीदं जतमिति भ्रमहेतुतया जतभेदाग्रहस्य तत्राप्यपकतया तस्येव हेतुत्वं युक्तं तद्वेनोरेवास्त किं तेनेति न्यायादिति
भावः । ननु स्वतंत्रतदपस्थिति विशिष्टभेदाग्रहविशिष्टपुरोवर्त्यपस्थितित्वेन कारणभावेऽप्यालाघवात् पुरोवर्तिविशेष्य
केष्टावच्छेदकप्रकारकज्ञानत्वेन कारणत्वमुचितमित्यत आह । नैयापिकमत इति । तेषां ज्ञानलक्षणासन्निकर्षक
त्पनागोरवंतु फलमुखतया न दोष इति भावः । सिद्धतीति । इदमुक्तं । यत्रांगरजतयोरंगोरतिरजनेरतिवात्ता
नंतरजतादिघटितसंनिकर्षणं गाद्यं गोरजतर्हदिभ्रमः संभवति इत्यमनुमितौ व्याप्यवदेदाग्रहहेतुत्वेन यथा

यपकः
१६

नल

पे १

स्वातिहपात्रमिति शस्त्रवाणा विशिष्टज्ञानहेतुत्वे योगोलके भूषणमर्शा ज्ञाताया अनुमितेरनुधादमथास्यातिह
पायासर्गान्वापतितदतिसंक्षेपः स्वप्नस्त्विति ननु त्रयाणां दंडं चक्रवर्ते तु तास्मरणं विना विशिष्टबुद्ध्यात्मकस्वप्नासंभवा
दिति बोध्यं ननु तर्ह्यदृष्टमप्यर्थमदृष्टत्वे भवात् हेति सुसिर्जनदर्शनातिश्रिमिति चे तज्ज्ञानमदृष्टमित्यर्थः दिति
केचित्तन् मनोरथेन स्वपतीकृतं नलं निश्चितज्ञानस्वपतीस्मयपतीतिसंदर्भविरोधापत्तेः ननु तन्निष्ठनिवृत्तिना वदे
र कतानि रूपकज्ञानाविषयमपीत्यर्थं मनोरथगोचरी भूतान्तर्यामिणादिना तस्य दृष्टादिति निमित्तत्वादिना बोधयि
तानलं त्वादयोदृष्टविशेषमुच्यते तत्राका अतएव निरवच्छिन्नविशेषविशेषाभावात् नानागच्छन्तरे नलनादियदशास्त्रि
हमायेन स्वप्नदर्शनात् नाना अतएव सायश्चेति विशेषतो नल्लिखितविरुद्धनानाकोटिकं ज्ञानमित्यर्थः अतएव वि श्रुताम
पर्ययत्वनियमः किंचिदिति ज्ञानमिति किंचित्त्वेन नानाकोट्युल्लेखेऽपि विशेषतो नल्लेखोक्षतएव किमयमातयदोषः १६
स्वादिसारावैककोटिर्विशेषत उल्लेखेऽपि नानाकोटस्तथोल्लेखो नास्त्येवेति मन्तव्यं मनतां परिहरति ननु चेति ननु बोध्यं

३ आपाद्यवतिरेकेणापादक्यतिरेकसाधनं न कर्तुं तत्रैव कोटिमात्रपर्यवसाने एवानिष्टप्रोदितं शंका निवृत्तिरिति तदपर्य ३
३ वसानेन कर्तुं शोभनवतिमथाधूमोयदिवधूव्याभिचारिण्युणा न्यतरो न स्यात्तद्विद्विज्जो न स्यादिति ३

मवान् ~~आ~~ एव विपर्ययतनियमः **तर्क** इति आहार्थोपविशेष इत्यर्थः **तर्क** त्वंच मानसस्य व्याप्यो जातिविशेषस्तर्क
यामीत्यनुभवजित्तासाविशेषनिवर्तकत्वादासिद्ध इति **तर्क** अद्विविधः विषयपरिशोधको व्याभिग्राहकश्च **आ** घ ३
रु एव द्वितीयो यथा धूमोयदिवद्व्याभिचारीणात्तद्विद्विज्जो न स्यादिति **न** न तर्कस्य व्याभिचारिण्युणा न्यतरो न स्यात्तद्विद्विज्जो न स्यादिति ३
कारण व्यापित्तानेनैव सारसिक तच्छंका निवृत्तेस्तथाहि आपादके आराध्यामो गृहीतायां तूमावेति वेद्यतया वा
ये व्यापादक व्यापकताप्यते तत्रात्रापाद्यवतिरेक निश्चयस्तर्ककारणी भूतो व्याभिचारव्यापकाभा ज्ञानमुद्रया तच्छं
का प्रतिबंधक इति **तर्क** कारणतावच्छेदकापादकज्ञाननिष्ठाहार्थत्वं संपादकत्वात् तत्रात्रापाद्यवतिरेक निवृत्तेरिति **वे** ॥ **आ**
हार्थशंका निवृत्तये तर्कानुसरणात् **क** यंतर्कान्तिवृत्तिरिति त्रैविध्यं अनिष्टप्रसंजनात्स केन तर्कणापादकज्ञाने
आपाद्यज्ञानस्यानिष्टसाधनत्वज्ञानजननद्वारापादकज्ञानेद्वयो ज्ञमते तेन व्यापादकज्ञानेच्छा प्रतिबंधः क्रियते एवं त्रैवि
रूपकारणा विरहादेव नाहार्थशंको सन्निरित्यर्थवशा संपन्नमेव तर्कान्तिवर्तकत्वमिति **के** चित्तव्याभिग्रहं प्रतिव्यभि

वचनः
१७

चारशंकायाः प्रतिबंधकतायांतर्कस्योत्तेजकत्वं मन्यते परंतु तदापादककापतित्वेनाहार्यानाहार्यसाधारणतद्विशिष्टबुद्धि
त्वावच्छिन्नप्रतिप्रतिबंधकतायांतर्कस्य अभिचारशंकानिवर्तकत्वमिदं। वेदोषिकमंतप्रदर्शनेयाधिकमंतप्रदर्शयति न स्यात्
इति अयमर्थज्ञानभेदबतुष्टयमध्यस्यार्थः प्रहसभावस्वनिवृत्तिरितितुनमुक्तं देशान्वयव्यतिरेकानुविधाधित्वादि
स्याह द्वयमेति अतएव वापितेतिवर्ततदस्यप्रत्ययः प्रतीति स्मार्तादीनामापितनमूलप्रतिमूलकत्वमव्याहृत
मेव विदुर्हेति। निषिद्धेयार्थः तत्रप्रमाणंदर्शयति द्वितीया दीतायमेति। यस्मादिसर्गः निर्विकल्पकात्स्मरणा
ननुभवादिशिष्टेति स्थितिस्थायकाव्यवृत्तिरतत्त्वं प्रयंबितमधस्तात् त्रिविधरति मीमांसकास्तस्यैवायंकार श्रीराम
इतिप्रत्यभिज्ञानवशान्नित्यः प्रादुर्भातः। तत्रातप्रत्यमंदनस्यविहृद्दधर्मार्थसेनभेदात् अंशकवायधर्मैवासा
वितितुनमुक्तं कत्वादेषापितनसंभवेनवर्गोऽप्युक्तः॥ किंचकंठतात्वाद्यभिधातान्वयव्यतिरेकानुविधानं साक्षात्का
रयशीणतैवी अतश्चासतिगोरेव नचलोकि कविषपितया कत्वमेवममापितज्जसत्त्वचेदकमिति नजीरवमि

श्रीराम

१७

तिवाच्यं कोलाहालप्रत्यक्षानुपपत्तेः न हितत्रलौकिकविषयितया कत्वमस्तीति **प्र**देनासमवायिकारणो न **अ**
तर्ह्यनिमित्तेति **वा**पुसहकृतेनेति तेनानुकूलैवायौ श्रयिते प्राप्ता शास्त्राकारोपपत्तिः **वी**चीतरंगमायेनवेति वा
मुप्रातिकूलमेषाश्चानुत्पादउत्तोतरमुत्कर्षाभ्यामप्येकदेशावाञ्छितत्रयमेकैकत्वेति **बो**धं **अ**ननानादिगवच्छिन्नेकरा
ष्टांगी कर्षणालाघवसंभवेपिनानादिगवस्थितपुरुषाणां तारत्वमंदतादिविवादयोग्यवैलक्षण्यानुभवात्प्राप्ता
हिक्कं गौरवनदोषायेत्याह **क**त्वेति **ला**घवादरेनुभावेपि सानुभवदरेलाघवोपेक्षेति पक्षयोस्तुल्यकक्षसायो
तनायोभयत्रवाक्यः **यं** कर्मणीति **न**वेवंभूमतीति व्यवहारसिद्धतासापि विभागसंभवात् नूनत्वमित्यत आ
ह **उ**त्सेपणत्वादीनीति **उ**ध्वधिः संनितकृष्टविप्रकृष्टद्वैतयोगरूपविविन्नकार्यकत्वस्य तद्व्यंजकस्य सत्वमभिप्रेसा
ह **जा**तयदतिप्रत्यक्षे कर्मणि प्रत्यक्षसिद्धाः परमाणुर्गमनवान्संयोगविभागाश्रयत्वादित्यानुमानिकव्यवहारेण
तीद्विषयेपितस्मिन्सिद्धंतीति भावः त **अ**ननानादिगवच्छिन्ने ममहर्षिणा तत्त्वव्यापकगमनत्वरूपजन्मेवेतरेषां वि भजन

१ कर्मलसमिधा तव्यभिचारस्य स्फुरमुपलब्धे नो दिनारब्धेनेति नो ह न तस्या विज्ञातित्वा न संयोग १
 १ त्वापेक्षया गो र मि त्वाख्या तु माख्यापदं न च विनिगमना विरहो संता जनक व्यावृत्त सादि १
 १ त्वा ह संयोगेनेति १

वषक
 १८

न नूनाधिकभावः शंकनीय इति भावः व्यापकं समामसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगि व्याप्य स्वमिन्नसामान्य
 समानाधिकरणाभावप्रतियोगि व्याप्य व्यापकं किंचित् सामान्यसमानाधिकरणाभावप्रतियोग्यमथाद्य व्या
 प्येति जातिबाधकस्य जातिसाधकविरोधिनः संग्रहः संश्लेषेण कथनं व्याप्येति रैको जातिसाधकानुगतप्रती
 त्यभावः तुल्यतेयत्तुल्यत्वं तेनैव तन्निर्वीहेति रिक्ता न वस्यः सांकर्ये नुगतप्रतीत्यभावः तस्या हि यथा केषां चिद्
 रपट्जातीयानामनुगमकं एथिवी त्वं सवैषामेव तेषां तथा न्यायकथमनुगमः परस्परमत्यंताभावसमानाधि
 करणयोर्धर्मयोरेकत्र समावेशो हि संकास्तथा भूतत्वेन नृत्तस्य कस्यचिदनुगमकं तर्हि सर्वस्य स्यान्न चैवमिति श्री एम
 नसा जातिः कथं तर्हि एथिव्यनुगमकं घटत्वमिति निवेक एवमाहाननुगतव्यक्तिकानां घटानामेव तत्र येति न
 न स्थितौ जातानुगमाय प्रवृत्तं जातिन्यदिसमिज्ञातो न भवेत्तथ्यं संनुगमः कासां विदेवतासां तत्र येति वेदव्या
 सामन्यदेवणीयं भवेद्देवस्य मणामपि न सानुगमाय प्रभवति ह यदानीं परमाणुभेदको विशेषो न विशेषातर

श्री एम
 १८
 वी

साधारणो न ह्येतावन्मिथ्याप्रसंगादिति व्यावर्तकत्वस्य द्रष्टव्यं नान्यसाधारणो नेकेक्यक्तेरनगमा संभवेन तद
सिद्धेस्तत्परमाणुवृत्तिनादेः परमाणुभेदाधीना सिद्धिक्रान्ता सा प्रत्यक्षरूपा त एताव्यवर्तकत्वान्भुपगमा न्वा
नयेकत्वादेरप्येवं व्यावर्तकत्वसंभवे धर्मिणो विशेषस्यैव प्रत्यक्षवापने तास्मान्न सैव युनवा प्रत्येकं विशेषेषु जाति
स्तदेतदोषमहाग्राह्यस्ता एव कतिपयविशेषमाह तत्र कतिपयविशेषजनयः असंबन्धेनात्पादिव्यतिरिक्ते
समवेते वा जाति व्यतिरिक्तस्य समवायिनिवाजातिप्रसक्तिरित्यनेवं विधे कथं सावर्तत व्यापकाभावे व्याप्य
भावावश्यमानात् नान्यमभिप्रायं कानन व्यापकताग्रहं प्रातिविरोधिनी तस्मिन् समवायस्याकल्पनया लाघव
स्यानुकूलतर्कस्य साध्यात् नान्यथापि समवायित्वस्यैव व्यापकत्वं संभवति तथाप्यभावे जातिसंशयकाले
तद्व्यतिरिक्तस्य पक्षे संदेहान्निश्चितो जात्यतिरिक्तसमवायित्वस्य व्यापकस्य व्यतिरेको हेतुर्विद्यस्तस्य च जाति
व्यापकता संभवति तच्च येपि गुणादौ जातिसत्त्वादतस्संभवेति न च तत्र जात्यादिव्यतिरिक्तस्यैव

चैषकः
१८

धर्मितिवाच्यं सहचरण्यलप्रदर्शकत्वात्कृदित्यसंज्ञाभावरूपहेतुंतरविकासकत्वाद्वापककोटिप्रविष्टत्वाच्चनकस्या
पिबेयर्थमिति वक्ष्यमाणानि ससामान्यव्यवर्तनायतलक्षयति निमित्तसमीति संयोगव्यावृत्तयेत्यंतं गगनादिय
त्तमणारिव्यावृत्तयेऽनेकेति अहृतिवाच्यं यद्वतिमत्त्वं अभावव्यवर्तनायसंबंधविशेषानुधावनासामान्यलक्षणो
तित्यवहारविषयानि ससामान्यलक्षणतद्वर्तयति निमित्तमेवेति अतएव नित्यानि सविभक्तोपेक्षा अद्यावत्तस्य क
थं व्यावर्तकत्वमत आह अस्मादिति व्यावर्तकांतयतिपेशांस्वभिन्नलिङ्गजमव्यावृत्तिविशेषघटादिविलक्षणादिति य
वत् तत्रात्रार्थमिदं प्रमाणो न सतो व्यावृत्ता एव ते सिद्धंतीति भावः तदेव दर्शयति प्रलयदति वैधर्म्याप्यत्वादिति
स्वाश्रयस्येताभेदसाधनफलकत्वादित्यर्थः यमणवुद्धि संयोगाप्रत्ययत्वेन परस्परवृत्तिधर्माश्रयत्वेसाधिते प
रमाणानां विशेषणाय परस्परं भेदस्य कोटीकरणदिसाशयः क्रमेण विशेषणयोः फलं दर्शयति तेनेति तत्र प्रमा
णमाहेति संबेकरति नवैवेवायोरूपवनावुद्धिप्रसंगदतिवाच्यं रूपाभावात् संबधसत्वेकसंबधभावदतिचेत्त
१ अनंतस्वरूपविषयकत्वेनोत्वादतिरित्तेकविषयकत्वौचित्यादित्याशयः ॥

श्रीराम
१८

रूपनिरूपितत्वविशिष्टसमवायाधिकरणतायाहूपसंबंधत्वात् इत्येवपाकारकेशामनाशान्नतद्वत्तावुद्दिः
अतएव नित्यसामावस्यवैशिष्ट्याख्यसंबंधांतरानित्यमुक्तपुत्रास्त्विति प्राकायएसा तथासतिभूतलेघटान
यनानेताप्रपिघटाभावबुद्धिप्रसंगात् घटाभाववैशिष्ट्ययोर्नित्येकयोस्तत्रसत्तावन्नित्येवधर्मस्यदेशोपि
घटाभावप्रतीतेरनुपपत्तेरनेकत्वेलाघवानवकाशेन तत्रकालीनतत्रभूतलादिकंतत्रदभावानांसंबंधरूपेवयु
क्तत्वात् एतद्विषयांगंधसमवायोनजलइतिप्रतीतासमवायस्यनानात्वमेवानुसृतंतेद्रव्याणीति तदुक्तं तमः
खलुघटं नीलेपणविभागवत् प्रसिद्धद्रव्यवैधर्म्यं नुबध्मेभेतुमर्हतीति तेजोभावः प्रकृष्टमहत्वोद्भूतानभि
भूतरूपवत्तेजः सामानाभावः नचतमोभावएवतेजं किंनष्टादितिवाच्यं उद्यमस्यशीनपपत्तेः न चतस्मिन्तीतिभ्रं
मरतिवाच्यं आश्रयासिद्धातदसिद्धाफतेः असत्त्वातिनिएसात् तेजएवेतिनवपीतहूयानुपपत्तिः उ
पहंभकपार्श्वविभागगततात्वात् नचासंताग्रिसंयोगेनन्नाशायति ॥ इतस्त्वर्गानप्रतिबंधात् कसभावः

चषकः
२०

प्रत्ययभावः उक्तमायममन्त्रातिदिशति एवमित्याह सत्त्वं हेतुभावएव कठिणकोमलादिः स्पर्शविशेषावे
ति अतीतेति अतस्तसदातनेऽभावइति समासे विनापि प्रत्ययपूर्वोन्नपदयोर्लोयोवक्तव्यइत्यनुशासनादभाव
पदलोपे शिष्यमाणास्पृश्यमानार्थमिधायित्वमुत्पन्ने सदातनाभावेत्यर्थः अन्योन्याभाववाराणां योत्वंतपदयो
गोप्यदृष्टिः सत्त्वं सत्त्वादिप्रतियोगिनिष्ठाभावप्रतियोगित्वमभिप्रेत्यवर्तते तद्यभिधायित्वावदिति
अन्योन्येति अन्योन्यपरस्परवर्तमानोभावइत्यर्थः स्वयाम्कस्वप्रतियोगिनिष्ठाभावप्रतियोगित्वकोभवइति
यावत् सत्त्वादिप्रत्ययेन तादात्म्यसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगित्वकएव भावति संयोगसंबंधावच्छिन्नसंयोग्यसंता
भाववाराणां यतादात्म्यत्वेनेति योग्यनुपलब्धेति योग्यासहकारिसेपन्नायानुपलब्धित्वेत्यर्थः अन्यत्र सूक्त
रिसमवधानाभावो यथा लोके घटानुपलंभे भावोपलंभो नाथकारे घटानुपलंभे पि योग्यत्वेन प्रतियोगित्वं प्र
संजनप्रसंजितप्रतियोगिकर्तृयादृशोपलंभाभावस्य प्रतियोगिह्यपलंभोपादृशाभावीयप्रतियोगिनिष्ठसत्त्वं

श्री एम

20

संस्कृत

कारणविषयः

४ प्रतियोगिन्

सप्रसङ्गाप्रसंजितो भवति स उपलंभाभावस्तदभावप्रसङ्गयोग्यपरतितर्कः न च यत्र तदापादकिकापत्तिर्नीत्यत्रा
भावप्रसङ्गानुपपत्तिरिति वाच्यं तदधिकरणप्रतियोगिसत्त्वं निष्ठव्यामिनिहृषकत्वप्रतियोग्युपलंभे विवक्षितत्वा
त् न च केवलप्रतियोगिसत्त्वं नोपलंभव्याप्य किं न महत्त्वं भूतं हृषावच्छिन्नमिति तादृशव्यामिनिहृषकत्वं जलपर
माणोऽपि विज्ञानुपलंभस्य पीतितत्र तदभावप्रसङ्गापत्तिरिति वाच्यं तदधिकरणाद्यन्निधमनिवाछिन्नत्वस्य
सो निवेशात् न चैवमपि गंधवराभिन्नत्वविशिष्टस्यापि एथिवीत्तस्य तदुपलंभव्याप्यत्वाद् दोषतादवस्थमिति वा
च्यं प्रतियोगिग्राहकतिरिक्तानवाछिन्नत्वस्यापि तत्र निवेशात् प्रतियोगिप्रकारतानिहृषितलोक्तविशेष
ताविरहत्रयो ज्ञ काभावप्रतियोगित्वस्य ग्राहकत्वस्य गंधवराभिन्नत्वे भावात् न चैवं संभेदिता यत्वा
भावप्रसङ्गस्यादुक्तयोग्यानुपलंभाभावादिति चेद्योग्य भावप्रसङ्गस्य योग्यता अतएव
परमाणो महत्त्वं भावप्रसङ्गस्योपपत्तिः ॥ योग्या भावप्रसङ्गे तदधिकरणीयत्वप्रसंजन

लोकसंयोगाद्य

चषकः

२९

प्रसंजितप्रतियोगिकस्तदधिकराणीपत्तोपलंभस्य विषयतासंबंधावच्छिन्नाभावएवप्रतियोगिनिष्ठहेतुः अत्राथापा
दनस्यसर्वत्रासंभवत्तदधिकराणीपत्तप्रसंजनप्रसंजितत्वंतदधिकराणीयत्वनिष्ठव्याप्तिनिरूपकत्वंतदजातित्व
विशिष्टस्यतेजोवृत्तिस्त्वस्योपलंभव्याप्यत्वात्तेजसिगुरुत्वाभावप्रत्यक्षापत्तिरेवंजातित्वविशिष्टस्यसंभूतित्वस्य
व्युपलंभव्याप्यत्वात्तत्तंभेयिशाचाभावस्यापिप्रत्यक्षापत्तिरितिवाच्यं पूर्ववद्योग्यताघटकव्याप्तौप्रतियोग्यत्वं
त्रिधर्मीतवच्छिन्नत्वस्यनिवेशात् जातित्वस्यत्रापिशाचगुरुत्वाघटित्वेनोक्तायसंभवात्तस्यपिगुरुत्वा
दिकंपदयोग्यतदभावस्तदनप्रत्यक्षसंभवात् संसर्गाभावप्रत्यक्षेयोग्यमात्रप्रतियोगिकत्वेसतियोग्यधर्ममा
त्रावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमस्योक्ताभावप्रत्यक्षेवाधिकराण्योग्यतासहितंजातित्ववच्छिन्नप्रतियोगिताक
त्वजात्यतिरिक्तयोग्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वाम्यतरदेवतंत्रमिसंलंपद्यवितेना॥ प्रमायथाश्रयोनुभवः श्रीएम
सचप्रत्यक्षमेवेतिचार्वाकाश्रयपतिरपीतिप्राभाकरस्तदयुक्तमितिदर्शयितुमाह सर्वविधेति। वक्ष्यमाणव्या २९

विशेषाचत्वाभावस्ययोग्यद्वययोग्यप्रत्यक्षस्यधारणयद्वितीययोग्यानुपलब्धहेतुताप्यवश्यंवाच्येतिशेषः अथकथमभावस्ययोग्यायोग्यत्वयोः परिच्छेद इति चेत् ३९

२ नुभवबलेनान्यथावा

पकाभावप्रतियोगिनिर्गुणमस्यवशंपभाविनः स्वव्यापकवन्हिसामानाधिकरण्यस्यावगादिनो धर्मादिदर्शना
जायमानेज्ञानेसर्वानुभवसिद्धानुमितितत्पेवो गृह्यमाणमर्थोपतिसामग्र्या
सामग्री चमर्थोपतिर्ननुमितिरितिवाधानवतादवाधितमित्याशयः सरतिव्यावर्तनप्रयोजनेस्पष्टयतितत्कणा
नीति तथाचयदसाधारणसहकार्यासाधमनेषादिर्गोचरं प्रमोजनयतितत्प्रमाणान्तरमितिव्याप्तेरनुभव
स्पष्टमाणांतरत्वेमाभूदिति सरतिव्यावर्तनामितिभावः तत्रप्रमास्तुमध्ये प्रमर्शैद्विधमिति तथाचसूत्रे
इन्द्रियार्थसंनिकर्षोत्पन्नमव्यपदेशपमव्यभिचारिव्यवसायात्मकंप्रत्यक्षमिति तस्यार्थः इन्द्रियोत्पन्नमिदं
त्वेमनोजन्यानुमितावतिव्याप्तिरितिसंनिकर्षोपादानं तथाप्यात्ममनःसंनिकर्षजन्यतयातत्रातिव्याप्ति
तादवस्थमितिर्नार्थग्रहणं तथाचैन्द्रियार्थसंनिकर्षत्वेतयत्रज्ञानेकारणत्वंतत्प्रत्यक्षमितिफलितंभ्रमवा
रणायाव्यभिचारीति व्यधिकरणप्रकाशकंयन्नभवतीत्यर्थः ॥ निर्विकल्पकसाधारणस्यावगतयेविभा

मनुमिति

प्रत्यक्षमितिः ५

२ तेनसिद्धाधिविषाधीनस्वात्मानुमितो मनोयोगत्वेनतस्यहेतुत्वेपि नोक्तातिव्याप्तेरशक्यवारणत्वात् २

४ संनिर्कष इति सविनादस्यालौकिकसंनिर्कषस्यापि वश्यकत्वं चोतनाय प्रथममुपन्यासः । इत्यग्रह इति ४
 चषकः ४ अलौकिकसंनिर्कषेणावलौकिकसंनिर्कषसहायेनैवार्थग्रह इति प्रथमतः दर्शयितुं चोत एव स ४
 २२ ४ वं शेष नीतमानसंभवो विकानिनी जिह्वासमोपपादितः ४

गमध्वे विशेषणस्यांतर्भावः तदिभजते अत्रापदेशमिति कणादेकणादनामानमित्यर्थक्यनासदवा
 च्यत्वं विशिष्टज्ञाने उपनीतं भासत इति प्रायामतस्यानुसाधेयपदवाच्यत्वं नर्हति निर्विकल्पकमित्यर्थः अत्र
 यात्मकमिति सप्रकारकज्ञानात्मकमितियावत् घणोसादि तत्रवक्षस्वद्भानांसिद्रव्यग्राहकारिण इत्ये
 वाद्रव्यग्रहेऽसामर्थ्यादिति बोध्यं संयुक्तसमवेतसमवायेनेति अत्र महत्त्वावच्छिन्नैति संयुक्तविशेषणं
 तेन न परमाणुनीले नीलज्ञग्रहः एवमुद्भूतहृपावाच्छिन्नत्वमपि तेन न वायुवक्षुषोः स्पर्शसत्तावाश्च
 च रश्च घणकसमहत्त्वानवाच्छिन्नतया त्रसरेण रूपप्रत्यक्षोपपन्नये संयुक्तसमवाय आ वश्यकत्वं श्री ए म
 त्रापि महत्त्वोद्भूतहृपावाच्छिन्नत्वं संयुक्तविशेषणमिति न परमाणुवायुवक्षुषुः सत्तादिग्रहः इत्येवं त
 न प्रत्यक्षोपपन्नये संयोगोपपन्नप्रकः स्वमालोकसंयोगावच्छेदकदेशावच्छिन्नत्वं वक्षुषुः संयोगे विशेष
 णां तेन नांधकारेणावपि हितरीपगर्भघटादिवा शुषमेवमेव रूपस्याने स्पर्शमंतर्भासत्वं संतिकर्षस्पदे

श्री ए म
 २२

२ सो २

स्वतंत्रेण

तत्त्वमिति बोध्यं **शब्दमात्रं** वृत्तिजातीतरेति। शब्दमात्रं वृत्तिजातीतरेत्यर्थः **यद्यपि** शब्दस्य गुणवृत्तिजातीसेव वक्तुमु-
चितं तथाप्यन्यतस्य ग्राह्यविशेषणतया प्रक्रमानुसाराण्येत्त्वमभिहितं **शब्दवृत्तिजातीनां** शब्दत्वं एतन्मे-
रत्तगुणान्वादीनां **विशेषणतयेति** यद्यपि संयुक्तविशेषणतया सादिक्रमेण विशेषणतया अपि नानात्वेन **तस्या**
प्यसावेकैव विशेषणतात्वेनेति दिष्टेति न भिन्नमाशंकनीयां ज्ञानलक्षणायेति **यद्यपि** सौख्ये वस्तुसंयुक्तस-
मवाप्नोपि संभवति **तस्यापि** तत्संनिकर्षसहकारेण सौख्यस्य च शृंगीत्यत्रे सौख्यस्य प्रपञ्चमीति तदनुभवसायाय-
त्वाज्ञानलक्षणायेव तद्गुरुः प्रत्यक्षविषयतायाः संनिकर्षव्याप्यत्वाद्वा च्यदसाप्रपञ्चात् **वस्तुतत्त्वज्ञानानु-**
भवसाये भ्रमविशेष्यभानार्थज्ञानलक्षणावग्रहकीर्तनकारस्य तद्विशेष्यवृत्तितायाः सामान्यलक्षणाया-
न्वयसंभवादिति **ध्वेयं** यावद्दृष्टानमिति न च यावद्दृष्टानाभावेकाशतिरिति वा **अं** देशांतराण्यघटे प्राप्ते
ग्रहसंभवेन तच्छब्दबोधानुपपत्तेः। **इदं** बोध्यं पराप्तमात्रलक्षणाया ज्ञानं वहिरिन्द्रियेण ज्ञानीयं
न च समानप्रकारकत्वेन कार्यकारणभावात् न दोष इति वाच्यं। यदेव च यद्व्याप्य इति प्रतीत्या सर्वत्र
शक्तेरवग्रहकत्वेन शक्यशब्दबोधकारणाय शक्तेस्तत्प्रयोजकत्वसिद्धेः साध्यात् १

तदावादिर्द्रियस्य तत्सामान्याश्रये लौकिकप्रत्यक्षसामग्र्ये सिता व्यापकसामग्रीत्वादिति योगजधर्मेणेति सूत्रयो
गा ज्ञापमानो धर्मः स्वहूपसंबंधेन सर्ववस्तुसंबद्ध एव भवति परंतु यदि द्विपयोग्यतेन तद्व्यवहितं विप्रकृतं च ग्रा
ह्यतिष्ठेति कथं स्थानीयत्वादिसाधार्याः यदुक्तं यत्राप्यतिशयोक्त्यस्यार्थानतिलंघनात् दूरसूक्ष्मादिवुद्धौ
स्यान्नहूपे श्रोत्रवृत्तिरेति निर्विकल्पकमिति विशिष्टबुद्धिरूपकार्यानुमेयमिति शेषः तथाह घट इति विशि
ष्टबुद्धिर्घटत्वज्ञानजम्मातद्विशिष्टबुद्धित्वादिति ननु ताद्विशिष्टबुद्धौ तज्ज्ञानहेतुत्वे मानाभाव इति वाच्यं जातिमे
न घटत्वोपास्थितौ तथा बुद्ध्यानुदयात् स्वहूपतो

श्री एम

घटत्वोपास्थितेस्तद्देततायाः आवश्य
कत्वात् ननु तद्देतोरेवास्त्विति वाच्यं दृष्टेः प्रवृत्तदृष्टकल्पनायाः श्रमाप्यत्वादिति अतएव विशेष्यप्रकारादिर
हितं विशेष्यत्वप्रकारत्वानिह एकं वस्तुस्वहूपमात्रज्ञानमिति ननु केनापि हूपे तस्यापि विशिष्टबुद्धित्वेना
तथा सति १

नवस्थानादिति तेन निर्विकल्पकत्वात्

नवस्थानादिति तेन निर्विकल्पकत्वात् यविषयतादशीता ॥ ननु भासमानवैशिष्ट्यप्रतियोगित्वं सांसारिकविषयता निरूपितप्रकारता ह्यमेव वाच्यमन्यथा निर्विकल्पकत्वे विरोधस्यैव संसर्गस्यापि सामग्रीवशेन भासमानवादव्यावर्तकतापातात् इत्यसंयोगसम्भवाया विसर्गापि वैशिष्ट्यद्वयज्ञानत्वेन विशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धिर्न मिश्रणात् संमतं भवेत्तं विशिष्ट्यनिर्हृतप्रकारत्वा संभवादितिकस्य विदाशं कामयाकर्तुमाह सविकल्पकमेवेति न तु ततो व्यातिरिक्तं ति भावः यं वच्छेदावच्छेदकभावा यन्त्रसांसारिकविषयता ह्यपि एकमेव मिश्रणमपि वैशिष्ट्यद्वयज्ञानत्वेन निवर्तितं न संयोगसम्भवाया विसर्गादिह पंच वैशिष्ट्यद्वयमात्रज्ञानं तस्यार्थसमाप्ताधीनस्य विरोधतावच्छेदकप्रकारकनिष्प्रयाद्यनुविधानानुभवविरोधापत्तेरित्यभिप्रेत्याहवेति तत्र च दंडरतिज्ञानहेतुर्निर्विकल्पकोत्तरं विशिष्टवैशिष्ट्यबोधानुदयादेव दंडवानिति विरोधतावच्छेदकांशोऽस्य धर्मितावच्छेदककविशिष्टवैशिष्ट्यबोधप्रतिदंडोरक्तदतिनिष्प्रयोहेतुर्दंडोक्तो न वेति संशयानंतरं तदनुदयादि

संयोगत्वम्

पेषकः
१४

५ तदुक्तं प्रामाण्यं न स्वतो ग्राह्यं संशयानुपपन्नित इति ५

१ तदप्रामाण्याया ह कथा व १

१ परतः प्रामाण्यपक्षे ज्ञात एव ज्ञाने प्रामाण्यग्रह १

तन्मन्त्रविहारः तत्र ज्ञान प्रामाण्यं ज्ञान ग्राहक सामग्री ग्राह्यं न वेति विप्रतिपत्तौ परतः परत एव ज्ञान विषयकं न
न ज्ञान जन्म ज्ञाने नैव जन्म ज्ञानेना प्रामाण्यग्रह इति तच्च तद्दृष्टि शेषकत्वावच्छिन्न तत्तत्कारकत्वं नातो वद्विगुं ज
योगं जावहीरति ज्ञानस्य प्रामाण्यं न चैवं विध प्रामाण्यग्रहस्य कुत्रोपयोग इति वाच्यं पक्षी भूत ज्ञान समाना
कार ज्ञान साधनिकं पप्रवृत्तावुपयोगात् प्रामाण्यसंशय इति एतदनुरोधेनैव प्रामाण्यं न स्वतो ग्राह्यमित्य
त्यतो यद्यपि ज्ञाने प्रामाण्यनिश्चयो धर्मितावच्छेदक सामानाधिकरण्येन संशयस्य धर्मितावच्छेदक सामाना
धिकरण्येन प्रामाण्यभावं धर्मितावच्छेदका वच्छेदेन प्रामाण्यमवगाहमानो न प्रतिवध्यस्तथापि
प्रवृत्त्युपयुक्तस्य धर्मितावच्छेदकावच्छेदेन प्रामाण्यग्रहस्य स्वतस्त्वे संशयानुपपत्तिर्दृष्ट्वा न च प्रामाण्यग्र
हक सामग्री सत्त्वे कथं न प्रामाण्यग्रह इति वाच्यं संशयजनक दोषोऽप्यतिवंधात् समर्थेति समर्थे चैव
तद्दृष्टि शेषकत्वं न चैवं कथं हेतुग्रह इति वाच्यं विशेष्ये प्रकारग्रहे तद्दृष्टि शेषकत्वात्तु ग्रहनात् अतस्तत्का

श्री एम

१४

दमतेषु

स्वतस्त्वेप्रामाण्यवतएव ज्ञाने स्यग्रहाणेति

समर्थप्रवृत्तिजनकत्वं प्रवृत्त्यनंतरं ग्राह्यं प्रागनवगतं सुप्रामाण्यमनुमापये

ज्ञाने

एकत्वस्यापि तपोखण्डेद्यावच्छेदकभावः परंतु गृह्यते संशयान्नोद्यत ननु दत्तव्याप्यकंबुग्रीवादिमतिघटत्व प्रकारेणैव प्रामाण्येन मीपमाने घटत्वव्याप्यकंबुग्रीवादिमत्प्रहृष्टा वशप्रकृतया ततस्त्वघटत्व संशयनिवृत्तावलेप्रामाण्यपानमानेनेति चेन्न कंबुग्रीवादिमत्वे घटत्वव्याप्यग्रहं विनापि कंबुग्रीवादिमतिघटत्वप्रकार कश्चेतोर्घ्य दत्तघटितप्रामाण्य व्याप्यग्रहसंभवेन प्रामाण्यपानमानसंभवात् इदमुपलक्षणां द्वितीया दानु व्यवसायेनापि न्यायनये प्रामाण्यं गृह्यत एवैवमिति चेन्न स्वतः स्वतोपि ज्ञानविषयकजमज्ञानाज न्यजनज्ञानादपि आत्मानं व्यवसायेनैव घटघटत्ववैशिष्ट्यानां व्यवसायोपनीतानामन्यपस्थितयोरेव विशेष्यत्वप्रकारत्वयोश्च प्रकारत्वसंभवात् ननु ज्ञानज्ञानस्य विषया विषयकत्वात्कथं विषयघटितप्रामाण्येन विषयमदिति चेन्न ज्ञानं यतो विषया विषयकप्रत्यक्षा विषयस्ततो विषयविषयतानियतस्य विषयताकप्रत्यक्ष के तरेऽदुक्तं विषयनिरूप्यं हि ज्ञानमतो ज्ञानवितिवेद्यो विषय इति अतींद्रियत्वेना निर्विकल्पकप्रत्यक्षवार

वपुःप्रामाण्येनैव ननु ज्ञानविषयकजमज्ञानाज न्यजनज्ञानादपि आत्मानं व्यवसायेनैव घटघटत्ववैशिष्ट्यानां व्यवसायोपनीतानामन्यपस्थितयोरेव विशेष्यत्वप्रकारत्वयोश्च प्रकारत्वसंभवात् ननु ज्ञानज्ञानस्य विषया विषयकत्वात्कथं विषयघटितप्रामाण्येन विषयमदिति चेन्न ज्ञानं यतो विषया विषयकप्रत्यक्षा विषयस्ततो विषयविषयतानियतस्य विषयताकप्रत्यक्ष के तरेऽदुक्तं विषयनिरूप्यं हि ज्ञानमतो ज्ञानवितिवेद्यो विषय इति अतींद्रियत्वेना निर्विकल्पकप्रत्यक्षवार

यत्र संशयजनकदोषाभावस्तत्र प्रथमानु व्यवसायेन ज्ञाने पुरोवर्ति विशेष्यत्वस्यावगमे सति विशेष्यतावच्छेदक ५
प्रकारकनिरूप्यवशतदिशि हे इह तावच्छेदक प्रकारकत्वैः शिष्टस्यावगमादवच्छेद्यावच्छेदकभावस्यापि सुतभत्यादि ५

चषकः
२५

५ नस्या ५
गायप्रत्यक्षे ज्ञानत्वेनैव प्रतिबंधकत्वं कल्प्यत इत्याशयः। यथातथेति तया ज्ञानानुमितिरेव प्रामाण्यानुमिति
रिति भावः सत्येति मदीयतो ह्येकेनात्मज्ञाततयोः स्वरूपसंबन्धः सूचितः घटत्वप्रकारकेति घट इति रित्यपि बो
ध्यं यो यद्वा त्विदमकारकज्ञाततावान्सतदिशेषकतत्प्रकारकज्ञातवानिति सामान्यमुखव्याप्तेः तावत्तैव। घट
त्वप्रकारकज्ञानानुमानेनैव धर्मधर्मविषयकत्वेन धर्मे धर्मि च विषयकत्वे सति घटत्वे धर्मत्वविषयकत्वेन प्रा
माण्यानुमानोपयोर्द्वयोर्विशिष्टधीस्तन्निष्ठपरस्परनिर्हृतिर्यथा धर्मतत्त्वधर्मितयोरेकसमूहात्वं पञ्चविषययोरेकही
तासं सती कर्तव्यधर्मि विषयकैकबुद्धिर्हृत्पविशिष्टबुद्धि विषयत्वस्य भट्टेः स्वीकारेदिति भावः जातिरिति अत्र
मितोमीत्यनुगतप्रत्यक्षसिद्धेः तत्र न्यत्वे सतीति। भवति च परामर्शविशेषात् ज्ञानविधया हेतुज्ञानादि
जन्मस्तज्ज्ञानानुमितिजनकश्चो हेतुज्ञानादीति। अत्र प्राग्भूतविशिष्टकारणत्वात् तद्विषयेणैव कारणत्वात्
वगाहितया परस्परसंभवतो वृत्तेषां वृत्तेः कभावस्य नियंतुमशक्यत्वाद्दुभयो हेतुत्वे ज्ञानापरकं लिंगमन

श्रीराम
२५

२ तिस्रस्तत्त्वसुखार्थं २

५ संसर्गाग्रहकालीनस्य ५

नित्यस्य

मिति कारणा मित्युच्यते ननु अतीतस्य लिंगस्य प्रतीयेन परामर्शेनानुमित्यनापत्तेः स्वजनमव्यापारसंबन्धेन लिंगहेतु
त्वापेक्षया समवायेन ज्ञानहेतुत्वेनापत्तौ ननु हेतुज्ञानस्यानुमितिजनकत्वेन नानादेवानुमितिप्रसंग इति वा
चं यं जनयित्वैव यस्याफलोपधानं तस्य तद्व्यापारं ज्ञेयमात्रमर्थं विनानुमित्यापादनासंभवादिति ननु तथापि
स्मरणात्मकपरां ज्ञानानुमितौ हेतुज्ञानस्य व्यभिचार इति वाच्यं पूर्वनिर्भवस्य संस्काररूपात् तत्रापि सत्त्वात्
सर्वोत्पत्तयामप्रीत्यव्यापकहेतुज्ञानत्वादिनाप्यथा सिद्धतया न हेतुज्ञानं कारणं वित्तमन एवेत्याहुः परामर्शो
विशेषणज्ञानविधया हेतुज्ञानजन्यो विशेषणमर्थः व्याप्तिविशिष्टेति व्याप्तिविशिष्टं च तस्य सधर्मता ज्ञानं च
तिकर्मधारयः व्याप्तिविशिष्टं व्याप्तिप्रकारकमित्यर्थः ननु वेतयेव वक्तुमुचितमिति वाच्यं विशिष्टस्यैव विशिष्ट
मिति ज्ञाननियतव्याप्तिप्रकारकत्वपक्षधर्मता विस्मयकत्वयोः वक्तुं शक्यं तदेकभावस्य लाभपरत्वादस्य
व्याप्तिघटकभावसदार्थानां विग्रहलोपस्थितिमूलो विशेष्ये विशेष्यामिति परामर्शोपि हेतुः स्यात्तथा

पक्षधर्मतया हेतुतावच्छेदकसंबंधेन ज्ञानमित्यर्थः । तेन वास्तविक हेतुपक्षसंबंधानवगाहिने विज्ञानादनु-
चक्षकः २६

सति व्याप्तिसंशया तत्र जायमानादत एव व्याप्त्यंशो संदिग्धानात्तादृश्यामर्शादनुमित्यापत्तेर्वीरणाप्यव्याप्त्यभा-
वाप्रकारकत्वनिवेशापत्तागोस्वापत्तेः । ज्ञाननिश्चयः । तत्त्ववैतहभावाप्रकारकत्वे सति तत्प्रकारकत्वे । तेन व्या-
प्त्यसंशया तत्रानुमित्यापत्तिः यद्येति व्याप्त्यविशेष्यकोपनयस्यासामं प्रदायिकत्वात् तद्विशेष्यक एव पराम-
र्शः कारणमित्याशयः । असंशया परास्परजमानुमितौ परास्परव्यभिचारयत्रेः अनुमितिर्हेतुविधेयं चानुभववा-
धितमेवेत्यत्र विस्तरः बहिर्धूमसामानाधिकरण्याग्रह इति व्यभिचारग्रहे चेत्सपिबोधं धूमोदरे सतीति
धूमदर्शनेन सौकस्यं धिज्ञानस्योद्बोधकविध्या यत्संबंधि व्याप्तिसरतिहेतुत्वात् व्याप्तिसंशयमिति ।
तत्रेदानीमेव संभूतसामग्रीकानुमितिरस्तु ज्ञानद्वयस्य तवाप्यावश्यकत्वेनाविशिष्टज्ञानस्य कल्पनायां गोस्वा-
दिति वाच्यं आलोको वह्नित्याप्यो धूमवान्यवर्तत इति ज्ञानादनुमितिः । व्यापत्तेः । मय्येन रूपेण व्याप्तिग्रहस्तेन श्रीराम-
रूपेण यक्षधर्मताज्ञानमनुमितौ तत्रातिवाच्यं अयमालोको धूमो वेति संदहे पितृस्य भाववेद इति मानेति २६

५ इदमुपलक्षणं । ५ ४ इति भावः ४

अनुभव इति अत्रेदं बोध्यं अभावदेशविश्रुतत्वे लक्ष्यं तावद्बोधिमानमविश्रुतभादिदेशनिष्ठभावप्रतिमानं तत्र
विकरणाभावप्रतियोगित्वेन विविधस्य रणप्रसूताणस्त्वसावुपनयमर्थादयो बहो गृह्यते तदनुमानिकव्यभिचार

मिति सुखं भवति । तत्रातिवाच्यं अयमालोको धूमो वेति संदहे पितृस्य भाववेद इति मानेति २६

१ २८

पामेदनुमित्यनेः॥ व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानहेतुतायां लाघवाच्च कस्मिन्नागोखत्तानंतुविशिष्टज्ञानंतदनु
 मित्यववाहितपूर्ववृत्तिवेन प्रमाणात्तसिद्धमित्येवंह्यंकाराणां ताद्यत्कपूर्ववृत्तिवहपदलज्ञानाधीनकाराणां ता
 कग्रहात्मेमेवभवतीतिप्रतिबंधकं तदेतदुक्तं फलपुत्रगोखत्तयादौषत्वादिति ततोविशेषात्तावच्छेदकप्रव
 रकनिर्णयसंपन्नितः ततोयेतिव्याप्पनुभवस्यपेक्षया पामर्शनापिसिद्धिस्तत्तेनमितेजननादाह प
 क्षतासाहितेनेति पामर्श्यादिकां व्याप्तिंतिर्वक्ति व्याप्तिश्चेति हेतुसमानाधिकरणोति वन्निमान्धमादिसा
 दोधूमसमानाधिकरणोनवत्सभावः किंतुघटाभावएवतत्प्रतियोगीचनवन्तिरितितत्सामानाधिकरणं
 धूमेस्तीतिलक्षणासमन्वयः धूमावान्नहेरिसादो
~~यथातत्प्रतियोगीचनवन्तिरिति तत्सामानाधिकरणं नवत्सभावः किंतुघटाभावएवतत्प्रतियोगीचनवन्तिरिति तत्सामानाधिकरणं~~
 चवाहिसमानाधिकरणधूमाभावप्रतियोग्येनधूमरातिवहोतत्सामानाधिकरणंपनव्याप्तिरितिनातिव्याप्ति
 रिति साध्यसामानाधिकरणमिति नचैवांसभोवद्विवायवतिव्यवहारायत्रिरितिवाचं यदुमाव
 नवत्सभावसमानाधिकरणवन्तिहेतुप्रतियोगित्वात्प्राप्तिवारणायत्यंतोति नवत्सभावसमानाधिकरणघटात्यंतभाव
 नवत्सभावप्रतियोगित्वेविवक्तुंनव्याप्तिरिति तमेववाभावसाध्यप्रतियोगीचनवन्तिरितिवाचं यदुमाव

नवत्सभावसमानाधिकरणवन्तिहेतुप्रतियोगित्वात्प्राप्तिवारणायत्यंतोति नवत्सभावसमानाधिकरणघटात्यंतभाव
 नवत्सभावप्रतियोगित्वेविवक्तुंनव्याप्तिरिति तमेववाभावसाध्यप्रतियोगीचनवन्तिरितिवाचं यदुमाव

४ अनन्यथा कथं चाना
 ४ प्रतियोगिनिधातुः। समाभाधिकरणस्योदेवमासिदि। तन्मपुपमपेविमपुपमपुपिनीलादिसत्रोत्तरीत्याकाशेरवाररणात्तेत्रैकस्येवहेतोर्नाना ४
 ४ साध्यासमानाधिकरणस्योदितिव्याख्या। अत्रप्रतियोगिपदेनप्रतियोगितावच्छेदकतापमपि नधिकरणस्योपतावच्छेदकावच्छिन्नस्यवि ४
 ४ वक्ष्यतातः। साध्यातवच्छेदकस्याविनानात्वेत्वेवैवरीतिरनुसंजयेति किमिति ४
 २७

द्वित्रसमानधिकरणाभावाप्रतियोगिसाध्यतत्सामानाधिकरणपतदमीवछिन्नस्येवतथा व्यवहानियामक
 चयकः मित्यभ्युपगमात् नन्वेवमपितथाविधवान्समानाधिकरणासम्भवान्यवतदाति ज्ञानादनुमित्यापत्तिर्व्याप्तिवि
 शिष्टस्यपक्षधर्मताज्ञानसंपन्नेरितिवाच्यातदमीवछिन्नसामानाधिकरणस्यतादृशसामानाधिकरण्याव
 छेदकतदमीस्येववाव्याप्तित्वेतासर्वातः। अत्रव्याप्तिरिति संयोगस्यसाध्याव्याप्यवृत्तेरभावस्यहेत्वधिकारोवृक्षे
 णिभावात्तत्रपरितृप्तप्रतियोग्यपलब्धेर्दोषात्किंचिदेवावच्छेदेनापिद्रव्येसंयोगाभावप्रसक्षासंभवात्तथ्यद्रव्येसं
 योगसामान्याभावइतिवाच्या। संयोगसामान्याभावस्यदेशिकाव्याप्यवृत्तिवासंभवेपिकांतिकाव्याप्यवृत्तिवसंभ
 वात् जमेद्रव्येवश्यंभाविनोजन्यैकत्वस्यकारणीभूतेनैकत्वसामान्याभावेनसहसुत्ववर्तिनागणसामान्या
 भावहृत्पेणव्यापकाभावेनैवद्रव्यसंयोगसामान्याभावस्यावश्यंभावात् तदेतदभिप्रेत्यैवद्रव्यत्वंहेतूक्तमिति
 तिव्याप्यप्रतियोगिव्याधिकरणोति यद्यपिप्रतियोगिव्याधिकरणस्यात्येताभावस्याविवक्षार्णदित्येववक्तुम
 चितंतस्यापिसंरोधितनाव्युत्पत्तयेपुनरनुवादः नन्वेवंप्रतियोग्यसामानाधिकरणपुनपास्थितोहेतुः

४ सावच्छिन्नभावाभ्युपगमोपि नप्रतिः। नन्वेवंप्रमेयधर्मवान्येदृसिजतिव्याप्तिः। साध्यतावच्छेदकस्यप्रमेयधर्मत्वस्यधर्मतापेक्षया ४
 ४ गोदेवेषावच्छिन्नसमानाधिकरणप्रमेयधर्मभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वादितिव्याख्या। कंजुग्रीवादिमान्नासीतिप्रतीतिवनिनगुरोर ४
 ४ पक्षेद्रव्यसामान्याभ्युपगमात्। अत्रप्रमेयत्वंकिंचिद्व्यवस्थितभावात्प्रतीतिप्रसंगात्। अत्रवच्छेदकेवच्छेदकत्वावगाहनादेवजायमानावाएव ४
 ४ तस्याअत्रामाण्येतत्तद्वदसामान्यप्रमेयस्यअत्रामाण्यपत्तेः। ४

धिक्करणकनाना
 धिक्करणकनाना
 नन्वेवंप्रमेयधर्मवान्येदृसिजतिव्याप्तिः। साध्यतावच्छेदकस्यप्रमेयधर्मत्वस्यधर्मतापेक्षया ४
 श्रीराम
 २७

१ न वच्छेदकत्वग्रहेष्वनुमितिर्न स्यादिति चेत् तत्रैव। प्रतियोग्यसमानाधिकरणहेतुसमानाधिकरणभावप्रतियोगिता १

नानाधिकरणामानप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहविरोधित्वेन तदुद्भूयानुगमनीयाः। विहणदिहिसामान्याभावबोधोपि स
मान्यघटितविशेषकतावुद्धिः स्यादिति घटोनास्तीति बुद्धौ ज्ञानविनीतो घटोपेक्षीति बोधानुदयात् तत्कस्य हेतोः
तथा वच्छेदकत्वयोः सामान्यताभावयोः पग्रहः ननु प्रतियोग्यसमानाधिकरणहेतुसमानाधिकरणभावप्र
तियोगिता न वच्छेदकत्वानिहनेन साध्यतायां प्रतिवध्यग्रहाप्रसिद्धिरिति चेत् प्रसिद्धस्योहार्यस्य तादृशा विप्रसृता
ध्यता वच्छेदकधर्मिकस्य निरुक्ता वच्छेदकत्वग्रहस्य विषयो यस्तद्विषयकग्रहत्वेनानुगमान् प्रकृते च उद्भवानि
त्वेऽपि प्रसिद्धतया विधग्रहविषयतया तद्वर्तमानतया विधावच्छेदकत्वग्रहविरोधित्वेनैव कारणीभूतबुद्ध्यनुग
मसंभवात् ननु प्रतियोग्यधिकरणारत्नित्वस्य तदर्थत्वे संयोगीसत्तादित्यत्रातिव्याप्तिहेतुसमानाधिकरणस्य
योगाभावस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेन साध्यः न तथा विधाभावात् एतत्प्रतियोगित्वात् प्रतियोग्यनोधि
करणत्वेन च स्य तदर्थत्वेन पूर्वी कात्यायनित्वात् तदवस्थान्मत्तसमानाधिकरणस्य संयोगाभावस्य प्रतियोग्यन
धिकरणपदवैयर्थ्यात् प्रसिद्धानुमानेन च ननु भावस्यापि प्रतियोग्यनधिकरणहेत्वधिकरणप्रसिद्धेरेव

गुणदिहिति तत्र। न च प्रतियोग्यनधिकरणहेत्वधिकरणहेतुविवक्षितमिति वाच्यं हेतुसमानाधिकरण १

कदेचनिकेरोलात्पथेण भयभोक्स्थितिकल्पने प्रयोगन विरहत्वरुते विगतामधिकरणनि २
 तियुल्लसादरेण प्रतियोगिअधिकरणेति हेतुसमाने लधिकरणेति त्रिपदवपु श्री ह्या भयणात् २

[illegible]

प्रतियोगिपनधिकरणोच्चाध्यतावच्छेदकसंबंधेन प्रतियो गिता वच्छेदक

श्री एम
२८

५ नृनिस्पदवत्त्वस्य च ५

वच्छिन्नानधिकरणं बोध्यं **अस्य** भावनेः समवायेन वच्छिन्ननधिकरणधर्माधिकरणवृत्तिसमवायावच्छिन्नवत्त्वभावप्रति
योगित्वेन बहिर्माधुमादिसत्राव्याप्तिः **विशिष्टसत्तावान्नातेरित्यादौ** विशिष्टसत्ताभावस्य प्रतियोगिभूतसत्ता
नधिकरणजापधिकरणप्रसिद्धाभावांतरास्य च प्रतियोगितानवच्छेदकमेव विशिष्टसत्तात्वमित्यतिव्याप्तिर्वा **तथा**
हेत्वधिकरणमपि हेतुतावच्छेदकसंबन्धेन हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणं बोध्यं **अस्य** भावमात्माना न वच्छि
द्वानष्टद्रव्यामद्रव्यत्वादिसत्रविषयतया भूदस्य च हेतोः धिकणोऽत्राकाशोऽत्रात्मनि च सप्रतियोग्यनधिकरणी
भूते वर्तमानस्यात्मत्वाभावस्य ग्राह्यभावस्य च प्रतियोगितादात्मत्वस्य ग्राह्यस्य व्याप्तिः **न** च तथापि कपिसंयो
गाभाववानात्मत्वादित्यादिव्याप्तिः कपिसंयोगाभावाभावस्य कपिसंयोगस्य गुणस्य प्रतियोगितावच्छेदक
गुणसामान्याभावत्वावच्छिन्नानधिकरणहेत्वधिकरणात्मवृत्तिकपिसंयोगस्याभावस्य कपिसंयोगाभाव
निष्ठप्रतियोगितावच्छेदकत्वादिति **वाच्यं** **यादृश्या** प्रतियोगिता सार्धं भवस्य प्रतियोगिता ह्यपीसंयो
गसामान्याभावत्वावच्छिन्नागुणसामान्याभावत्वावच्छिन्नाचतयोपपादाना त्रयादप्राप्त्युत्पत्त्यादातुं शक्या त

२ या अवच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणत्वं हेतुमतस्तदृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य विवक्षितत्वाल्लक्षणासंगतः ॥ २
२ अस्ति हि कपिसंयोगगुणात्मकस्य २

तस्य सार्धं तावच्छेदकत्वं २

सर्वविशेषादिति: स हि तौ तस्य सति च विचार्य पक्षेति न केचिदुच्यते ॥ ३ ॥
१ कवि

चपकः १२
यम

दवच्छेदकावच्छिन्नसंयोगाभावानधिकरणात्तस्यात्मसंभवात् किंतु द्वितीयैव तदनवच्छेदकत्वस्य साध्यावच्छे-
दके सत्त्वादिति इदं च कालो घटवान्कालपरिमाणो दित्यत्र महाकालात्मत्वविशिष्टघटभाव एव निहृत्प्रतियोगि-
व्यधिकरणाः प्रसिद्धरतिना व्याप्तिः अत्र केचित्तरिदं संयोगिद्रव्यत्वादित्यत्रा व्याप्तिः ॥ मूले महीरुहो विहंगमसंयोगी
नाग्रद्विप्रत्यक्षेणान्यो न्याभावस्याप्याहृति तया द्रव्यस्यापि संयोगानधिकरणत्वे प्रतियोगिव्यधिकरणात्तादृशा-
भावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य संयोगत्वे सत्ता कस्य मन्मथापकतादशायां घटेन प्रपामदस्यादयो व्यवहार-
तेषां विशेषणसंसर्गाभावविषयत्वेन योगिनि सप्रमीप्रसंगात् कुतो न्यामथा घटेन घटद्रव्यसाधु अथ व्याप्य
वृत्ति साध्यक एवेतत्तत्क्षणं तत्र प्रतियोगिव्यधिकरणोपदर्शनं कालिकसंबंधेनाकाशाभावस्याभावे वैशिक-
तया साधो आत्मत्वे हेताव्याप्तेर्वीरणापामथा केवलान्वय्याकाशाभावस्य साध्याभावप्रतियोगित्वस्य साधो-
सत्तेना व्याप्तेः अथ व्याप्यवृत्तिसंयोगादिसाध्यकेतुसाध्यव्यापकतावच्छेदकद्रव्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकासंता श्रीराम-
भावेन समसमासात्ताधिकरणमिति चेदिदं न न्यूनानविषयो मेयत्वादिसादौ कागतिः प्रलयावच्छेदेन व्योमिति २६
घण्टाविशेषेण साध्यतायामव्ययसः । तत्र महाकालात्मत्वविशिष्टघटद्रव्याधिकरणप्रसिद्धः । सामानाधिकरण्यात् घट-
तयो गितावच्छेदकत्वं संबंधेन प्रतियोग्यनधिकरणत्वे व्यधिकरणत्वं भावी प्रतियोगितायां सर्वव्याप्यत्वं व्यधिकरण-
मिति चेत्तदुच्यते ॥

प्रमाणं विवेचयत विवेचयत

१ स्वाधि १

खं ३

इसाध्याभावप्रतियोगितया प्रतियोगिवैयधिकरणायघटितेयथाश्रुतलक्षणस्यतथासाध्यापकव्यापवृत्ति
केवलान्वयतासाभावाप्रसिद्धावत्त्वंडुकूपरिष्टतलक्षणसाप्यव्याप्तेः॥ नव्यायकाभावेयत्सामानाधिकरण्या
भावप्रतिविवक्षितमिच्छेयव्यापकीभूतस्यव्योमाभावस्याभावेवोत्तिहेतुसामानाधिकरण्याभावाह्नशासमत्वप
रतिवाच्यं। केवलान्वयिनोव्योमाभावस्याभावानभुगमात् प्रतियोगित्वस्यामथैवोपपादनादिति अत्रव
देति साध्यसामानाधिकरण्याभावस्यव्यापकोयत्सामानाधिकरण्याभावस्तत्त्वंव्याप्तिः॥ व्यापकत्वंयद्यसमा
नाधिकरणभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमंखंडेसंताभावेतुलभमेवेत्यमनसिहृत् पक्षतावेति सहक
तासमानाधिकरणातत्त्वंचैकदेशकालावच्छेदेनैकात्म्यहृत्तित्वेनसिद्धाधयिषाकालीनसिद्धेः कालिक
संबंधेनसिद्धाधयिषाविरहविशिष्टत्वेपिनक्षतिः ननुपामरीहूपकाणासत्त्वसिद्धिरूपविरोधिसन्नेयमनुमि
त्तासात्रदातत्रानुमित्यपपत्तस्याउत्तेजकत्वंवाच्यंतच्चैनसंभवति योग्यात्मविशेषगुणानांयोगयथानिषेधा

नवाकायवृत्तेर्हंतरीणस्यकालांतराणस्पुरुषांतराणस्पवासिद्धाधयिषाविरहस्यतदानींतत्रावच्छेदकत्वमिति श्रुतिविशेषणतया सत्त्वेपि सतिरिति २

चषकः

३०

स्थो

त्रकुतः सिद्धाधपिषाविरहविशिष्टत्वं सिद्धौ विप्रोषण मिति चेन्न। सिद्धात्मकपणमर्शादनुमिती एसाधनताविषय
कावत्रानुमित्यातत्र त्रितपसमावेष्टोनेतेजकताया आवश्यकत्वात् पांतुपादशोछासत्वे सिद्धित्वेनुमितिः सानु
मित्याविशिष्यधर्तव्या। अन्यथा सिद्धिसत्त्वे यत्किंचिज्ज्ञानं जायतामितीच्छायामप्यनुमितिप्रसंगाः ननुमिति
त्वप्रकारकेच्छात्वेनोतेजकत्वमनुगतमेवोत्पत्तौ लाघवात्तावतापुनस्त्यलेनुमित्यापत्तिवारणादिति चेन्न प्रात्य
क्षिकसिद्धात्मकपणमर्शानतं प्रसक्षामत्तानं जायतामिति त्वेवंविधेच्छासत्वे प्राप्ते सामग्रसत्त्वेनुमित्युत्पत्तिस्त
त्सत्त्वेन तदनुसन्निहितं एवं पश्य त्रयेविशिष्येवोत्तेजकत्वकल्पनादतएव मलिंगकेच्छायामप्यनु
मित्यापत्तिर्वीरिता अतएव सप्तमविषयकप्रसक्षसामग्रीकालेयनुमितेः नुरयेनानुमितित्वप्रकारकेच्छा श्री। एम
मुत्तेजकीकृत्यतस्यां एव कतिवैधकत्वमेववाञ्छनतुपक्षताकुक्ष्यंतर्होयुक्तः इयं च पक्षतास्वप्न
तियोजिसिद्धि विषयस्य पक्षस्य व्यवहारे प्रयोजिके सधिकममत्रानसंधेयं भवमवसावेक्षतानिरवे ३०

४ सिद्धिकालीना ४

२ एकदेशवारणाय विशेष्यं २

५ तत्रचप्रतिज्ञावाक्यस्य यथोक्तबोधजनकवाक्यत्वेन न प्रवेशः कर्तुं न्यायार्थतर्जिते तादृशवाक्यत्वेनैव ५

हेत्वाभ्यांभेदे प्रदर्शनीये प्रतिपत्तिविधया श्रीधरोपस्थितिकंसाये समेधादौ प्रदर्शयति तन्निति अयमवाप्तेति अव
यकत्वेन न्यायांतर्गतत्वे सति प्रतिज्ञाद्यमतप्रत्वं न्यायवहिर्भूतवाणाय सत्यं न च प्रतिज्ञाद्येव न्यायांतर्गतमुपादा
यामतमत्वं निर्वच्यमिति वाच्यं तथा सति प्रतिज्ञासमनाकारो भजनके प्रतिज्ञे कदेशो मे प्रवरः पूज्यस्य
मे प्रवर इति भाषोति व्याप्तेः ॥ न्यायवयवत्वेनैकदेशाधारणसंभवे प्रत्यो न्यायप्रपाते न न्यायतमत्वं तद्विन्नभिन्न
संति तेनैवैकदेशानि एस एकदेशेन प्रतिज्ञेति प्रतीतेरिति वाच्यं तथापि न्यायांतर्गतत्वघटितस्य प्रतिज्ञादि
पंचकस्यामतमत्वं निर्वचनापेक्षया स्यात् त्रेणोक्तदातृत्वे प्रोक्तवाच्यत्वात् न्यायांतर्गतत्वं न्यायत्वविशिष्टनिह्यित
विषयिता न्यायकविषयिताप्रतियोगित्वं ॥ न च प्रतिज्ञात्वादेर्व्यासज्यवृत्तित्वे संभवः प्रतिज्ञादिभिन्नयोस्तदे
कदेशयोर्भेदस्य प्रतिज्ञादावभावादितात्वात्वेकदेशोति व्याप्तिः ॥ प्रतिज्ञाद्येकदेशोत्तरेदाभावादिति चेत् प्रति
ज्ञाद्यन्यतमत्वं परिसृज्य प्रतिज्ञाद्यघटकत्वे सत्सु भयघटकभागद्वयाघटितत्वं वक्तव्यं ॥ एकदेशवारणाय

स्य

द्वितीयस्य सत्यं तस्य प्रवेशः ॥ तदर्थस्तु यद्यहं पावति न प्रतित्वादिघटकं तत्र ह्यपावति न मे दृश्येयं दृश्यसामा-
 नाधिक एतत्तद्वत्पवत्वे सतीति ॥ प्रति साधेकदेशाहेत्वाधेकदेशाघटितसमुदायेति व्याप्तिवारिणीपविशोष्यं ।
 न च सीयदलद्वयघटक भागद्वयघटितत्वादव्याप्तिरिति वाच्यं प्रतिज्ञाहेतुहेतुदाहरणोपनयावुपन-
 यनिगमने इति विप्रक्षेपे बो भयस्य वक्तव्यत्वादिति ॥ न चैवं सति प्रतिज्ञादाहरणभागद्वयेति व्याप्तिरिति या प्र-
 तिज्ञाधनेन्यायानंतरगतत्वाच्छ्रुयमाणक्रमस्यैव न्यायांतरगतत्वात् हेतावघटकं सद्यत्प्रतिज्ञाया मघटकं
 तादृशभागद्वयाघटितत्वमिति तु परमार्थः तेनायमित्यस्य निगमने नुबंगयक्षेपिनतत्रा व्याप्तिः ॥ न च
 त्वं पुनरुचितानुपूर्वकमिति तादियं चकसमुदायत्वं मुक्रमकृतप्रतिज्ञादिसमुदायेति व्याप्तिवार-
 णायोचितेति तत्त्वं च हेताद्युत्तरप्रतिज्ञादिरूपक्यकसंप्रदायविहङ्गात् त्वं घटमानयेत्सुदासीनसमुदाये ग-
 तमतः प्रतिज्ञेयादि प्रतिज्ञाहेतुमात्रसमुदायवाराणां यंचकेति उचितानुपूर्वीकाणि प्रतिज्ञादियंचैयमेति वि-

तिपाच्यं ।

श्री एम

ग्रहाप्रतिज्ञादिपंचघटितोदासीनवाक्यांतरसमुदायवारणं। मायत्वं समुदितपंचकस्य पर्याप्तमिति दर्शयितुं स
 मुदायग्रहाणां ननु प्रतिज्ञात्वं मापत्तयघटितं वक्ष्यते मायत्वं प्रतिज्ञात्वं घटितमित्यमो माप्रयश्चिदेदरासीनादिव।
 क्यत्वारकमापत्ताघटितमेव प्रतिज्ञात्वादिस्यायेतर्भावनीयं असाधकतास्थलीयमायत्नमुभयसिं मासेर्ग्रा जाया
 हकोदाहरणाघटितवत्स्वयमेवेवपयतिमितितुविभावनीयं साध्यादिविशेषनियंत्रितप्रतिज्ञादयोवा
 व्याश्रितिन विभिन्नसाधकादिहेतूनादिसमुदायेति व्यासिः इत्थं वेद्यास्यादेरिवसाध्यादेरननुगमादन
 नुगमो माध्यादेरपीष्यतएवेति बोध्यं प्रतिज्ञासुदाहरति यद्येत्यादि तस्यावसृत्तं साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञेति
 व्यासार्थः। साध्याविधेयधर्मविशिष्टो धर्मो तस्यावविशिष्टेयक्षेत्रिष्टेयसाध्यासाध्यान्वययोधकं वाक्यं प्रतिज्ञेति प्र
 तितमित्याहाः यंत्रहिनामिति उदाहरणाच्च साध्यतावच्छेदकविशिष्टेयैरिस्त्वानंनपक्षतावच्छेदकविशि
 ष्टरतितद्युदासः॥ नचपक्षतावच्छेदकस्य हेतुत्वपक्षे तत्रातिव्याप्तिर्देवीरेवेति वाक्यं पक्षतावच्छेदके

२. वास्यंपदार्थे पर्वते वह्निपदार्थान्वितमनुवर्थसंबंधेन एवाभेदेन प्रकारत्वात्पुष्कराण्यसंभवइति वाक्यं। नामार्थयोः २
 २. साध्यादेवभेदे वा न्वयस्य ध्युत्पन्नतया प्रकृते च मनुवर्थभेदसंबंधेन प्रकृत्यर्थसिध्यस्य तत्रान्वयेपि क्षतिविरहात् २
 २. समानविभक्तिकयो रभेदो न्वयबोधाभात्तस्मात्पयभिवाहित्यस्यापि वक्तुं शक्यत्वादित्याशयः २

४ साध्यतावच्छेदके विषयतावच्छेदकत्वपर्यन्तेशिविवक्षणे पितृतिः ४

वचकः

३२

धर्मितावच्छेदकत्वस्य पर्याप्तविशेषणात् उदाहरणजन्यबोध्यधर्मितावच्छेदकतायाश्च धूमवन्महानसत्त्वादेव प
र्याप्ततयातिप्रसंगविरहात् उपन्यास्यपश्चात्तच्छेदकविशिष्टेन साध्यतावच्छेदकविशिष्टेन साधनमिति त
दुदासः न च साध्यस्यापि हेतुत्वसंभवात्तत्रातिव्याप्तिर्दुर्वारैवेति वाच्यं सिद्धाधविषयाभ्यामप्रयोगानङ्गीकारेणोक्तलक्ष
णाभिधानात् निगमने चायं पदानुसंगो नास्तीति ~~न्यायावयव~~ वत्वे सतीति विशेषणञ्च
नोपनयस्यायमादिनिगमनोत्तभागेति व्याप्तिरिति न च प्रतिज्ञानसाधनानाङ्गविप्रतिपत्तेः पक्षपरिग्रहेन
त्रप्रमाणकांक्षायां हेतुविधानस्यैव प्राथम्यादिति चेन्न विप्रतिपत्त्यग्रे समयबंधनंतरं प्राप्दानित्यत्वं साधयेति म
ध्यस्थस्यैवादिनोवाकांक्षायां प्राप्दानित्यत्वं साध्यं न च साध्यनिर्देशं विना हेतुवाक्यं निष्प्रतिभोगिकमन्वयं वो
धयितुमीष्टं तस्मात्साध्याभिधाने विना न हेतो एकं शान्वान्वयबोधकत्वमिति प्रतिज्ञासाधनानाङ्ग साध्यनिर्देश ३२
ज्ञानंतरंकुतरस्याकांक्षायां साधनता व्यंजकविभक्तिमहिं गन्धनमेवोचितमन्यमानाकांक्षिताभिधाने निग्रह

५ द्रव्यभान्यासांतर्गतैव दक्षिणः ४५ प्रकृतप्रति कदेशेति व्याप्तेर्दुर्वारत्वा ५
शयाए

लौकेतयेवाकांशानिहन्नेरिति प्रतिज्ञानंतरं हेतुपत्त्यासदस्यार्थमादिति तत्त्वहेतुत्वप्रतियादकविभक्तिमन्नायाव
यवत्वं ननु निगमनेति व्याप्तिरिति वाच्यं विभक्त्यर्थहेतुत्वविशेषकान्त्यवोधजनकत्वस्य तदर्थत्वात् हेतुत्वं प्रमेय
मित्यादिप्रतिज्ञाधारणाय विभक्त्यर्थेति नयेदमपि हेतुत्वं विभक्त्यर्थेति कथमिति व्याप्तिधारणमिति वाच्यं विभक्ति
जन्योपास्थितिसहकारोपात्तादृशवोधजनकत्वस्य लाभात् तस्मादितरेभ्यो मिश्रतेरस्य निगमनधारणाय हेतुत्वे
ति विशेष्येति च ननु व्याप्त्या तज्जात्यवोधस्यति विभक्त्यर्थप्रत्ययत्वविशेषकान्तस्मादिति पंचम्यर्थहेतुत्वविषयक
त्वाच्चातिव्याप्तेरधारणात् ननु तथापि वरिषकधूमजापकत्वसाध्यकवह्निर्धूमादिति प्रतिज्ञादिस्पती
येतस्माद् धूमादिति निगमनेति व्याप्तिर्विभक्त्यर्थहेतुत्वविशेषकान्त्यवोधजनकत्वादिति चेन्न धूमादिनिष्ठजापक
तायावह्निरूपपक्षान्नित्येन पक्षधर्महेतुव्यापकत्वात् ननु त्वस्य पंचम्यर्थत्वेपि संप्रदायविरोधो न तस्याप्रतिज्ञा
घातिदेः अतएव ताभावाप्रतियोगिसाध्यसमानधिकरणपक्षसपक्षसद्देतुवचनं केवलान्वयि पक्षवृत्तित्वेति वि

वचकः

३३

२ शब्देऽनित्यत्वेसाध्ये २

पक्षान्निर्योहेतुस्तद्वचनंकेवलमितिरेकि यस्यतत्त्वित्वेसतिसपक्षतत्त्वित्वेसतिविपक्षान्निर्योहेतुस्तद्वचनमन्यव्यति
रेकीतिविशेषलक्षणानि कथायांधर्मादित्येवप्रयोक्तव्यं ननुधर्मवत्त्वादितिमतुषोव्यर्थत्वादितिबोधं यत्तुसाध्या
मवत्वेसतिवाक्यकरणाप्रत्यक्षत्वादित्यपार्थक्यंविभक्त्युपस्थापितहेतुत्वेनसामान्यवत्वस्यविभक्त्यंतराविरुद्धस्यान
न्यवादितिह सतत्त्वम्याहारसायेक्षसतिसमीचलात्सामान्यवत्वस्यवाक्यकरणाप्रत्यक्षत्वेसामानाधिकरण्य
सोपस्थितोविशिष्टहेतुत्वान्वयात् नामार्थयोःसाक्षादेवान्मस्याव्युत्पत्ते शिकसामानाधिकरण्यसाधिसंभवावो १ प्रकृतैर्दे ५
धनसंभवात् हेतुवृत्तेकथमस्यगमकत्वं मिसाकोक्षायां व्याप्तियक्षधर्मितयो रूपदर्शनप्राप्तौ व्याप्तेर्विशेषण श्रीएम
त्वेनप्रथममस्थितत्वात्तत्त्वदर्शनायोदाहरणमिसाहमेवेति॥ तन्नंचद्विहृत्पदबोधेहेतुसाध्याभावसंबंधो ५
पिनिर्माधहेतुभावसंबंधबोधकवाक्यात्वे वेपनमवारणायद्विहृत्केत्यादि उदासीनवाक्यवारणायवाक्यत्वंमायव्य
वत्त्वार्थकं साध्यसाधनसंबंधबोधकत्वेसाध्यसाधनाभावसंबंधबोधकत्वे विशेषलक्षणहय यत्तुमायावयवद
व्यापकत्वाभिमत २ २ व्याप्तिघटकसामानाधिकरण्यबोध ३ धर्मवान्सर्वहिमान्महानसमि ३ संसर्गविधया ५

१ नचघटितंनिरुक्तमेव १

शतवचनमुदाहरणमिति तत्रादृष्टांतप्रयोगसदृष्टांतोपन्याससमयनिबंधनत्वेनासर्वत्रिकत्वात् नवसाध्य
 पदस्य व्यापकत्वतश्चागायां दृष्टांतसास्यग्राहकतिसार्वत्रिकत्वेति वाच्यं वीक्षाया एव तथात्वेन यो यो धूमवान्स
 वह्निमानि स त एव व्याप्तिप्रतीतिः त्यागाद्यप्यस्ति सह्यामात्रप्रदर्शकमुदाहरणं तथा च वीक्षां विना सकलधूमा
 धिकारो वह्निमत्त्वा बोधनादधिकारणांतरे व्यभिचारशंकायादिति वीक्षामावश्यकं न मन्यते तत्र मणिकृतः
 रदं प्रमेयं द्रव्याभिन्नं चागगनत्वादि सन्नेवं सति वीक्षानावश्यकता पत्रेः सहचारग्रहस्य ग्राह्याभावान्न वगा
 हिनो व्यभिचारशंकाविरोधित्वाभावाच्च नैवेवं तस्य देवीप्सा तव मते न स्यादेकत्र वीक्षयेव तास्यैव ग्राह्यत्वं
 तद्विहोपस्थितयोर्वैह्येण यागमर्गार्थसावश्यकं सक्तदुश्चरितः शब्दः सक्तदर्थे गमयतीति व्युत्पत्तेरिति
 वाच्यं दृष्टत्वात् किं विहोपस्थितयो रपि तदा यागमर्गसंभवदुहिष्यवाच्यकत्वाद्यद्यत्वापेक्षतिजहिजगोनाश्रय
 म्प्रसन्नमिति वदितेन व्युत्पत्तिविरोधोपि कथं तर्हि संवासादीदीपशिते वा न्नोपेयं अनीयाप्यपतिं वा

अथान्यथा तत्रादृष्टांतप्रयोगसदृष्टांतोपन्याससमयनिबंधनत्वेनासर्वत्रिकत्वात् नवसाध्य

चषकः

३४

भूमिभानमति ५

सा नरेन्द्रमार्गीदरवप्रयेरेविवाहिमावंससमृमिपालद्रसत्रतपदेवीशो ^{अन्यापल्लेकाति क्रमसमनंतरमे} ^{कृपत्येकं वैवर्ण्यस्य प्राप्तिरिति सर्वानुभवसि} ^{प्राप्त्यनुधानुप} ^{पतेय}
सदस्यतास्यग्रहोपक्षीणासातत्रतसदेवीशो क्रयुक्ताव्यैवायत्रवन्नः प्रागुपस्थितयावदर्थानां कथं विसणमरी
स्यविवशातत्राण्यसोनवप्रकी वे ^{अन्यापल्लेकाति} ^{क्रमसमनंतरमे} ^{कृपत्येकं वैवर्ण्यस्य प्राप्तिरिति सर्वानुभवसि} ^{प्राप्त्यनुधानुप} ^{पतेय}
वनुमासि ^{अन्यापल्लेकाति} ^{क्रमसमनंतरमे} ^{कृपत्येकं वैवर्ण्यस्य प्राप्तिरिति सर्वानुभवसि} ^{प्राप्त्यनुधानुप} ^{पतेय}
येति तत्वेचप्रकृतसाध्यानुमितोपपिकव्यासिविशिष्टप्रकृतहेतुप्रकारकयशविशेष्यकप्राद्वोधजनकत्वेस
तिन्यायावयवत्वं सवयव्यतिरेकुराहरणद्वयसंग्रहायोपपिकांतव्यासि विप्रोषां यदोत्तरव्यावृत्तिः पूर्ववदुने
या साध्यव्याप्यविशिष्टपक्षबोधकावयवत्वं साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगिमत्त्वबोधकावयवत्वं विशेष्य
षलक्षणाद्वयं ^{अन्यापल्लेकाति} ^{क्रमसमनंतरमे} ^{कृपत्येकं वैवर्ण्यस्य प्राप्तिरिति सर्वानुभवसि} ^{प्राप्त्यनुधानुप} ^{पतेय}
विशिष्टप्राप्त्यस्य हेतुत्वानंतीकारेपि पक्षधर्मतात्तज्ज्ञानस्यावश्यकतात् नवहेतुवाक्यादेव तदवगमरतिव्यो

क्ष ३

श्रीएम
प ३
३४

को न हेतुः साक्षात् स्यात् प्रयुक्तस्य तस्य पक्षधर्मतायां तास्य र्थाभावात् न च हेतुत्वत्वात्मा ज्ञानज्ञाप्यत्वेन गते पक्षधर्मताक्षे
पो भविष्यतीति वाच्यं अत्राभावाय प्रकाकलं कितत्वात् न च हेतुवाच्यत्वाद् हेतुपक्षितो प्रतिपाद्यानामुपनयं विनेव
पक्षे तदुपनीतमानं संभवतीति वाच्यं पक्षे हेतुमत्ताग्रहवतां तदुपनीतमानं संभवे पित च्छ्रमा नोत्तदसंभवात् स
प्रपदकृतं तत्रैव तदुपनीयत इति नियमानां गीकारे पित प्रतिपदकेन यथोक्ता कोक्षा निवर्तकं वाक्यप्रयोगस्यावश्यं
कर्तव्यत्वात् स्यादवयवांतराप्येवं प्रसंगात् अवाधितास्तप्रतिपक्षितत्वात् रलाभे च तत्ताभिष्यपर्यवसानादुपनयानंत
रं निगमनं प्रयोज्यामि साहाय्यं इति तत्त्वं प्रकृतमायावयवत्वे प्रतिपदव्यावृत्तिः सुधीभिर्हृदनीया अत्रा
भिधानाभिधेययोर्व्याप्तिपक्षधर्मतावल्लिङ्गप्रतिपादनादेव पर्यवसाने निगमनानर्थक्यं विपरितर्का निवृत्तेरपि
तत्त्वसिद्धत्वं विशिष्टसाध्यबोधकत्वात् तत्रेति वाच्यं साध्यत्वानुपस्थितौ तस्मादिति विभक्त्यर्थानेन च प्रसंगा
त्तदभावावबोधने समीहितानिर्वीहात् अयमसह्यसन्वाधाभावः प्रयोजक इति तद्बोधनानुपयोग इति चेत्
४ सति प्रकृतव्याप्तिविशिष्टप्रकृतपक्षधर्मताविरुद्धप्रकृतव्यवृत्तिः साध्यत्वेन प्रकृतसाध्यत्वान्न कदाच्यत्वं ४

अत्राभावाय प्रकाकलं कितत्वात्
४ इति मिति ४
यैव रूपमाभिधानं न भवेत् न यत्प्रतिपक्षधर्मतासंभवे विधाधस्तत्त्वात् तदुपनीतमानं नुदया १

२ भावात् अन्यभाविगमने वापि तद्वारणात् न हि तद्विशेषदर्शनतामना इत्येव विपरीतशंका निवर्तकं न च हेतुविभक्तिसाक्षात्कृतत्वरूपसाध्यत्वविरुद्ध २

चषकः

३५

पुनरिति हिवाधवुद्धविवक्तः शास्त्रेणैवस्यकाधाभावरूपमोग्यताद्वयनसाधनत्वेनैवमिति चक्षुःप्रावर्धवसा अनुमितेरव्यतिरिक्तत्वरूपव्या
पदभावात् नचज्ञानज्ञाप्यत्वेनिगमनादवगतितद्वयकतयावगतान्तथाविधयक्षरत्रित्वास्तिगारितिवक्तव्यं पूर्वा
नितहेतुविभक्त्यर्थस्यैवपुनरन्येनैकांशवादिति चेन्न अत्राकांशाभ्रमाधीनतादृशबोधोत्तरमेतत्कृतहो धसंभवात्
नचतथाविधयक्षरत्रित्वमपनयेनैवबोधितमिति निगमनानर्थक्यमिति वाच्यं उदाहरणोपनयाभ्यामवगतस्य
पुनर्बोधने किं प्रयोजनमित्याकांशपरिकल्पिमावाधितत्वादिवोधप्रयोजनकस्यान्यथानुपपत्त्यात्मकेन कू
लतर्केण तथाविधयक्षरत्रित्वेऽवाधितत्वादिव्याप्तिनिश्चयसंभवेन निगमनोत्तरमेवावाधितत्वबोधः संभव
ति ननु प्राक् अनुकूलतर्कोत्तवता एदिति तथाविधबोधसंपत्त्यर्थं निगमनस्यावश्यकत्वमिति अत्रप्राञ्चः य
थातस्मादिति सर्वनाम्ना हेतोः चामर्शः पूर्वोक्ताशेषा पलाभापतया साध्यां प्राप्य पितृश्रौतिसर्वनाम्ना स
मुक्तश्चेत्तः पञ्चद्विप्रस्यमपितथेति वेंरिति वदंति तन्नावहनां प्रक्रमेण सिद्धिष्यामि मत्तानन्वयात् यै
त्रः पचति मैत्रः पठत्यपमपितथेति वत् योग्यतायावन्हाविबव्यापकांतरे धूमसंयोगादावपि भावान् तस्मात् ३५
२ एतथाप्रतिज्ञापेक्षया निगमनस्यानूनविषयकबोधात् ननु यैः क्रमोपसंहरणो विरोधापत्तेः २

४ केचित्वाधितत्वादिवोधप्रयोजनकत्वात् नथानुपपत्त्या निगमनद्वयकतत्वेनैववाधितत्वादिलक्षणोपपत्त्या दुः १४

दितत्वरूपव्या
पिज्ञानसाधनता
यत् १

वाचयितलोपोपु

स्य ५

यमि ३

श्रीएम

तस्मात् ३५

दित्यत्र ज्ञानज्ञाप्यत्वेतदेवंतएव्यवाधादेवविनक्षितान्वयः साध्यस्यविशिष्टोपस्थितौ पुनरनुवाद्यत्वनिश्च
 यात्मागुक्तयुक्तावाधितत्वावगमः संशयतत्त्वनिर्णीनीययोस्त्ववयवतक्षणास्पवाक्यत्वघटितस्याभावादे
 वनावयवत्वं कितुन्यायांगतामात्रं कृतकमिति किं कोट्टारस्पनुतादशानिहासायाः प्रकाशंताद
 प्यवगमादनावश्यकतेति चेत् स्वीयेति परकीयव्याप्तादिज्ञाननिरपेक्षेण स्वीयव्याप्तादिज्ञानेन साध्य
 मित्यर्थान्नपार्थेति प्रसंगः परकीयव्याप्तादिज्ञाननिरपेक्षत्वमेवमुत्पादयति नतन्नेति तत्र स्वीयव्याप्तिज्ञा
 नेन नयितव्ये एवंप्रत्यययोग्यं चेन्नवयववत्त्वरूपं परप्रतिपत्त्यर्थमिति पक्षे वक्तुः यः स्वीयव्याप्तिज्ञानवानि
 तियावत्तत्त्वप्रतिपत्त्यर्थं बोधयेत्यर्थः नाह न कश्चिदुत्तरतिभावः साध्यस्य व्यतिरेक इति ह त्रिमध्यतिरेका
 प्रतियोगि साध्यकरतितु निष्कर्षः तेन न सिद्धसिद्धिबोधात्तः यथा यदुत्तरति अत्रवदंति साध्याभाववद
 ह त्रित्वमेव व्याप्तिर्लोच्यवात्सायशः साधनभेदे व्यभेदाच्च यत्संबंधावच्छिन्नसाध्याभाववति हेतोरुत्तरति

चपकः
३६

तेन गगनधर्मिका हतित्वस्य गगनवत्ताग्रहविरोधितया वदू भाववद हतिगगनवामिति ग्रहसंभवे विना नुमितिपत्तिः ३
गह्यते तेन संबंधेन साध्यसिद्धिः फले साध्याभाववतियेन संबंधेन हेतो हतिवत्तेन संबंधेन यश्च धर्मताधीः का
रणमिति नातिप्रसंगः आकाशादेस्तथात्वेऽपि यश्च धर्मतात्ताना विरहान्त्रानुमितिः निविशतां वातत्र सामाना
धिकरण्यं प्रतिमत्तं वा अभिधेयत्वादेः अघटादि हतिवत्केवलान्वयित्वेनोन्नेयं ननु प्रमेयत्वहेतुकात्तदनुमिति
एतनुभाविनी सव्यवस्थाभाववतिधर्मादेः समवायेन तंतुत्वाभाववतिपटारेः संयोगेन वर्तमानेत्वादि शिष्येता
भावोवाच्यस्तथावजातिमद्गुणात्वाद्गुणवद्गुटादिसादिकं विलीयेत जातिगुणभाववतोः समवेतत्वसंयोगित्व
योः प्रसिद्धे रिति वेदपदं शीयेत दपिकेवलान्वयिनः सूर्यां लीकृ हवा स्वाधिकरणा हतिसाध्याभावकत्वमेव
व्याप्तिं स्वत्वाननुगमस्य प्रागेव सहसितत्वादिति अत्रोक्तः हेतुधिकरणा हतिवत्साध्याभावस्य साध्यग्र
हविरोधितानियामक संबंधेन वाच्यमन्यथा भवति वस्तुभावस्य कालिक संबंधेन वृत्तेः आसेरि च सत्ताभाव
वोन्तात्पभावादिसन्नहेतुमतिजासादौ तथा विधिसमवायेन वृत्तेरप्रसिद्धा व्याप्तिः किंच संयोगावच्छिन्नघटा
सादेर्वादि हतिवत् तुरुत्कारणत्वाच्च वद्वेदकत्वादित्येन ननु गुणत्वादिलिङ्गिकात्तदनुमितिः ५ सामान्यगुणग्रहणः ५
तिस्यस्या विमुक्ततात् ४

श्रीराम
३६

३ साध्याभाववद्वृत्तित्वलक्षणे विसाध्याभाववत्त्वस्य साध्याभावतावच्छेदकसंबन्धेन वाच्यत्वात् ३
१५५ अथ ३ जद्विज्ञायाऽप्यासेरनुपपत्तिः ३

मावेसाधेन विषयितया हेतौ घटे लक्षणादयस्याप्यव्याप्तिः विषयितया हेतुधिकरणोत्ताने साध्याभावतावच्छेदकसं
योगेन तस्यातथाभूतसंयोगेन साध्याभावात्मकघटाधिकरणो निर्विषयिणि इत्येहेतुतावच्छेदकविषयितया च हेतु
रप्राप्तिर्हेतुन निरुक्तव्याप्तिरप्यव्यवस्थामाप्तिर्योक्ता व्याप्तिर्योद्धारेऽपि न निस्तावति यथातिरिक्तरति इतर
भेदस्य एषियतिरिक्तेभावादिति भावः न च पक्षातिरिक्ते हेतुसाध्ययोगग्रहे न यस्य सहचारग्रहा संभवाद्यासेरग्रहे क
थमनुमानप्रवृत्तिरिति वाच्यं वस्तुतः साध्याभावे हेतुभावसहचारग्रहेऽपि योऽग्रहे च सति हेतुभावव्याप्तिर
हाद्यापकाभावे न हेतुना व्याप्याभावस्य साध्यस्य सिद्धेऽवश्यकत्वात् न साध्यप्राप्तिरिविना तदभावात्तानेव्यति
रेकव्याप्तेर्गृह्यत्वे साध्यसिद्धौ च सिद्धसाधनमिति चेत् साध्यस्य घटादावेव प्रसक्तसिद्धत्वात् एषिवीतरभि
नेतुदेशप्रतीतोभावश्च न सिद्धसाधनं किंतु यथातः सिद्धसाधनं दोषएव न भवतीति चेत् यत्रोद्देशप्रतीतिः
सिद्धातत्रैव तदोषत्वात् यथापक्षतावच्छेदकनानात्वे नित्येवायमनमेदस्यादावनित्यावागिति सिद्धाविति

राए

तुवतरणेचिचि ३५५ ॥ अतिरेकसहचारेणान्वयव्याप्तिर्गृहीतः ॥ अचार्यमतंकटाक्षामन्तारव्याप्तिरेकव्याप्तावितितुतोक्ता सुसंस्कृतः

वेषकः
३७

यत्तु व्याप्यवचनपूर्वव्यापकस्य तत्र परमिति संप्रदायादितरभेदरूपव्यापकस्य पूर्ववचनं विरुद्धमत आह अतिरेक
व्याप्त्यविति तथा च यस्मिन् व्याप्तिरूपदर्शनीया तस्य पूर्ववचनं मितेव संप्रदाय इति भावः ॥ एतेनान्वयव्याप्तिघटकता
वत्सदार्थज्ञानादेवान्वयव्याप्तिज्ञानोत्पत्तौ अतिरेकसहचाराज्ञानस्य तदेतन्वेमानाभावरति सूचितं अत्रवदिति ॥
अतिरेकव्याप्तिग्रहाधीना च धीर्नानुमितिस्तत्वेनाननुभवात्कृत्वा कारणभावात्तामश्रीभेदकल्पनायाश्चानु
भवेकाधीनत्वात् किंतु विजातीयतत्कारणमपि प्रमाणान्तरमर्थोपनिरेवात्कृत्वा प्रमाणद्वयसमाहारात्समश्रीलं
चे युगापदन्यव्याप्तिरेकिधर्मद्वयप्रतिसंधानमिति ॥ अत्र नूयमिति अन्यथा व्याप्तिविशिष्टेषु धर्मतापादोर्ले
भप्रसंगादिति भावः ॥ इहोते प्रयमाणाः स्यदस्य प्रत्येकं समसमानपदार्थो न्वितस्वार्थबोधः कर्तव्यतनेः य
दलाघवमभिप्रेत्याह पक्षपक्षेति विपक्षव्यावृत्तत्वरहितमिति ॥ तत्र विपक्षाप्राप्तिद्वारेव तत्कार्यव्यभिचारबु
ध्यसंभवेन तस्यानपेक्षणादित्याशयः सपक्षसत्त्वरहितमिति ॥ तत्र अतिरेकव्याप्तेरेव ग्राह्यतयान्वयव्याप्ति

मिति सारं ३

दय ४

श्री एम

३७

१ अथ साध्यासिद्धसाधनाद्यैर्निरिति भावः

ग्राहकाच्चपसहचारस्यानिवेशादिप्रमाणयः पंचरूपघटकयशादिकं निर्वक्ति साध्यसंदेहहर्ति साध्याभावेनिति वा
साध्यसमाधोयस्येति व्युत्पत्त्या साध्यतद्गतोत्पत्तासोमाभावयोः पग्रहः इदमुपलक्षणं पक्षनिष्ठसौध्यव द
न्यत्वेदस्यपि बोध्यं साध्यविरोधिसाधकरति साध्यविरोधियस्येति व्युत्पत्त्या यद्ग्रहप्रतिबंधकग्रहविषयः साध्य
मित्यर्थो साध्याभावव्याप्यसाधकव्युरासः साध्य ग्रहस्य साध्याभावव्याप्यग्रहे विरोधित्वे मानाभावा
त तस्य साध्यविरोधिनः साधकस्तसिद्धपयुक्तव्याप्तिपक्षधर्मताश्रयः पक्षनिष्ठो साध्याभावसाध्यतदन्य
त्वव्याप्याविति पावत् साध्याभावसाध्यवदेदग्रहयोर्विरोधित्वस्य साध्यग्रहे सत्त्वेनोभयोपग्रहा इदमु
पलक्षणं यथोक्तव्याप्यवान्यश्च इदमपि बोध्यं ननु साध्यव्यापकत्वेन संदिग्धोपाधौ निश्चितसाध्याभाव
वध्वाहृततनिश्चयसंभवात्पंचरूपोपयलिंगप्रतिपादनादनुमिसापत्तिरित्याद्यां कतदानीं निश्चितसाध्याभा
ववध्वाहृतत्वस्य तत्र त्रुति श्रेयस्तेषु वस्तुतस्तदपि नाहोवेत्याशयेनोत्तरयति सोपाधाविति तथाच नि

वा
ध्याभावसा

अथिपक्षध्याहृतत्वस्य

चपुकः ३८
अभिचारनिरूपकाधिकरणान्यत्वादि ४

नवेसविशिष्टोपाधिनिर्देशकः ॥ सिद्धातिद्विधाया तात् ५

श्रितसाध्याभाववद्वित्वस्य हेतुसकत्वे निश्चितसाध्यावच्छात्रत्वस्य सहेतुधर्मस्यापितथात्वापत्तिरित्यमत
मभंगावश्यकता यथा घटे तत्थात रूपवाच्यं तच्च साध्याभाववच्छात्रत्वं न सोपाधाविति भावः ३ उपाधीति
साध्यव्यापकस्यैव अभिवारितेति न च साध्यासंबन्धत्वे किं मानं न वे होपाधि रिति प्रत्यय एवेति वाच्यं सोपाधौ
साध्यव्यापकस्यैव अभिवारितेति न च साध्यासंबन्धत्वे किं मानं न वे होपाधि रिति प्रत्ययमेतत्साध्यात्वात् दमया
या अपि भावसंबन्धे तस्य हेतोरपि साध्यव्यापकविशिष्टत्वात् न होपाधि रिति प्रत्ययमेतत्साध्यात्वात् दमया
दसासंबन्धे न महे शि सं हेतौ सरस्यैः साधनेति तदव्यापकत्वं तत्समानाधिकरणाभाव प्रतियोगित्वं त
दभावस्तु व्यापकत्वमिति प्रतियोगित्वघटिता व्यापकस्य निर्वचनस्य प्राप्तिः ३ उपाधिचरं योगाहं तत्र च
निष्ठधर्मसंक्रामकत्वं योगार्थः स च धर्मः साधनादिपदसममिवाहागम्यतास्यैव विषयो व्याप्तिरूपः सा श्रीम
धसममिवाहागम्यतास्यैव विषयो व्याप्तिरूपः सा श्रीम
१ अथ वा तु मानं रूपकोपाधिः श्रुते निरूप्यस्तद्विशेषोपपत्तिर्न तु रूपं न सत्त्वादिपदस्यैव व्यापकत्वं सत्त्वादिपदस्यैव व्यापकत्वं ३
२ न च संगतिर्न तु अभिचारो भावकत्वं ॥ इह च साधनव्यापकस्तु न भवत्येवोपाधिः पक्षो ह्यतिरिक्तो दृष्ट्या मिति ३
३ धनवितुमव्यापकत्वं दले प्राथम्यमत एव सत्यं तादृशिरूप्यार्थवती ३

द्रव्यमेति बहिष्ठावडि च प्रत्यक्षत्वे ह पादौ द्वयत्वावच्छिन्न प्रत्यक्षत्वचात्मसुभूतरूपव्यभिचारीतितद्वयमुपात्तं
 ह्यर्थतावच्छेदकं व्यभिचारोन्नायकत्वं ह्यकतावीजं साध्यविषमव्यापकेपीतिसोमुपाधिः शास्त्रे भवत्येवेसा रा
 येनाहो भूतरूपवत्त्वमिति साधोपाध्योर्व्याप्यव्यापकभावग्राहककार्यकारणभावहूपानुकूलतर्कस्योपात्त
 यो भूतेति जन्मत्वादिति नवायमपि यक्षधर्म एवेति यक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधिसंकर्यमिति वा
 नैरेपक्षतायामसंकर्यत इत्येवमभिचारगवेषणायामुपस्थितस्य ध्वंसस्य यक्षत्वेऽप्युदाहरणताया
 अक्षतेरित्याशयेन तत्राभिधानात् ननु किमुक्तोपाधिप्रयसाधारणालक्षणमिति चेत् सादेतत्पर्यव
 सितसाध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वापर्यवसितत्वं यक्षधर्मतावलम्ब्यत्वं यथा शास्त्रोऽनित्यत्वं
 तिरिक्तोयः शास्त्रधर्मस्तदतिरिक्तधर्मवान्ममेयत्वादित्यत्र पर्यवसितं यत्साध्यमनित्यत्वं तस्य व्यापकं
 कृतकत्वं मुपाधिः मदिवतमेव कृतकत्वमपि शास्त्रे साध्यते तदानीत्यत्र मुपाधिः ननु वाचकत्वात्

६

५ साध्यो साध्यो हेतो ५

मायया

३ तस्य पर्यवसितपक्षीयसाध्यव्यापकत्वाद्यभिचारोन्नायकत्वमवलक्ष्यते ३

३८

एतन्निमित्तमुतोपिकथयैरुपाधिहृदायाः पर्यवसितं नियमयन्नुपकतावीजसाम्राज्यारिति अनेन साधनपक्ष
धर्मवद्विन्नसाध्यव्यापकोपुपाधिः संगृह्यते तादृशस्यापि साध्यपर्यवसितत्वारिति अथकाकः प्रपामो
मित्रातनयत्वारित्यत्र शाकपाकजमेवोक्तिः किं कृतकत्वोपाधेरदूषकत्वापत्तिः नहि तद्व्यभिचारोद्देशेन श्रु
दसाध्यव्याभिचारः शाकोत्पन्नः बाधानवतारतादृशव्यभिचारप्रसिद्धेः नवापर्यवसितसाध्यव्याभिचारसा
ध्यव्याप्यत्वविरोधीति चेत् अत्र लक्ष्यतानियामकं दूषकतावीजं सत्यतियसोन्नायकत्वं नवेव साधना
व्यापकत्वं च यमिति वाच्यं साधनव्यापकस्यैक्यकानामुपाधिमवहरणभावेन वारणीयत्वात् पक्षता श्रीराम
वद्वेदकदेरुपाधितावाराण्यपक्षान्नित्वे सतीति देयमेवेति अत्र कोचित् साध्येयशोक्तपर्यवसितत्वविशे
षतोद्योगस्य साधनमवलेसिद्धेः प्रकृतमिति सद्वासासमवेतं जन्यमहत्त्वा नधिकरणद्रव्यत्वादित्यत्रातिः स
रीद्व्यसमवेतत्वमुपाधिः प्याभ्यवति हि नित्यद्रव्यसमवेतत्वं पर्यवसितं साध्यं तस्य व्यापकं साधनव्यापकं ३८

५ तत्समर्थत्वाच्च तत्र कृतकत्वं मुपाधिर्न तु काकपक्षतायां तद्समर्थं शाकपाकजत्वं मति ५

४ वक्ष्यमाणस्यानुस्मृती तस्य पर्यवसित ४

चतुर्नान्वेवमनवस्थानान्निखयवंपरीवर्त्तिकंविदस्तीत्यवप्रपंचायमिति तत्समवेतेष्वप्येवसितंसाध्यमिति
नोपाधिः अन्यथास्परीवदसमवेतनस्येतथात्वापत्तेर्दुर्वात्वादिति चेदहमेवमापाततः तथापिपक्षधर्म
तावललभ्यसाध्यसिद्धावुपाधिर्निष्कलस्तदसिद्धोकस्यव्यापकः नहिसोपाधौपक्षधर्मतावलात्साध्यं
ह्यतियस्यव्यापकउपाधिः स्यादिति न किं विदुः ~~अत्र~~वरंति यद्यभिचारित्वेनसाधनस्यसाध्यमभिचारित्वं
सउपाधिर्लक्ष्यः एतद्विषयमेसीधितिकृतः तथाहि उन्नीयनरतिशयोः उन्नायकत्वंवतद्योग्यतासाध्यव्या
प्तियक्षधर्मते तथाचयद्यभिचारोपदमीववृत्तिनाभावाधिकरणीभूतयत्किंविदधिकरणहृतित्वसामान्यंसा
ध्यमभिचारव्याप्यंसाधनहृनिचतदमीववृत्तिनंतत्रोपाधिरित्यर्थः तेषां द्वैधमाभाववद्वतित्वेनवन्तौधूमव्य
भिचारसाधनेप्याद्वैधनेद्रव्यत्वादिनानतत्रोपाधिः। गुणात्वेप्रसिद्धस्यतद्रूपावृत्तिनाभाववद्वतित्वसर्ववन्त्य
हन्तित्यात् शुद्धसाध्यव्यापके भाव्यमात्रहृत्तित्वंसाध्यमभिचारव्याप्यमवृत्तिनासाध्यव्यापके वृद्धे

पुनः साधनाप्रवृत्तिरिति ।

३ न संयोगे न धूमे साध्ये समवाये न वक्रो हेता ३
२ साध्यव्यभिचारव्याप्यत्वे पि प्रकृतसाधनात्मकपक्षी भूत २

चषकः
४०

दकाधिकराणीभूततदभावाधिकराण्यतित्वमित्युभयत्रापितक्षणासमन्वयः **न** तद्वद्व्यवत्वेन रूपवत्वेसाध्ये
सत्ताद्व्यवत्तजलत्वमात्रविशेषकधीविशेष्यत्वे सति जलसमवेतानित्यत्वे सति वा एथिवीत्ववद्भित्तिवादित्यादि
नाप्रकारेण द्व्यवत्वे रूपव्यभिचारोन्नयनसमर्थोपि एथिवीत्वाभावादित्योपाधिः नहि एथिवीत्वात्मकस्य तद
भावस्याधिकराणां तादृशं किंचिदस्ति यद्भूतित्वसामान्यसाध्यव्यभिचारव्याप्य एथिवीत्वादावेव व्यभिचारतः **न**
न व्यभिचारोन्नायकतामात्रेण प्रहृत्योपाधित्वनिर्वहः **किंतु** कथं कानांतथाविधव्यवहारविषयत्वेन **तद**
व जेदकं च यथोक्तं **विषयमात्रमिदं** **प्रहृत्योपाधित्वनिर्वहः** **किंतु** कथं कानांतथाविधव्यवहारविषयत्वेन **तद**
तएवेदं जलमाकाशादिसत्रसाव्याप्यत्वेन जलत्वाव्याप्यत्वेनानायायकस्यापि द्रव्यत्वादेरसंग्रहो न दोषाय **अ**
थ **व** स्वव्यभिचारेण व्यभिचारोन्नायकत्वमेव तथा **स्व** लाघवात्तद्व्योक्तोपाधावप्यस्तीति चेत् **एवं** तर्हि सा **श्री** एम
ध्याभावसधनोभयाधिकराण्यस्य भावप्रतियोगित्वमेव तथा **स्व** लाघवाद्सुचसहार्थतृतीयाप्रमर्शो न **४०**

४ अनुसाध्य व्यभिचारव्याप्यमित्यस्य स्थानेऽप्यभिचरितत्वं विहितं सामानाधिकरण्यरूपसाध्यव्याप्यत्वं नो भवत्याप्यमित्येवोच्यतां तावतापि एथिवीत्वाभाववारणदिति चेन्न ४
२ तस्मिन् लघोर्व्यवहारविषयतावच्छेदकस्य तत्र द्व्यवत्वेऽस्ये नोपाधिव्यवहारानभ्युपगमात् अथै

१ सामानाधिकरण्यविशेषलोपित इत्युक्तेन व्यभिचारस्य निवृत्तित्वान्न तत्तथे १

विरुद्धसाधारण्य १

य

सापेक्षवाच्यः हेतुपमात्रज्ञानेतेषां नोपाधि बहारेति चेन्न तन्मिदं तदुक्तेषु सर्वदेवमुद्रसाध्या व्यापकस्य
तेसाध्ये व्याप्यतावच्छेदकं नियमतसादृशधर्ममनुसंज्ञिते यद्वतिसाध्यव्यभिचारनियमो भवत्युपाधिव्यभिचारस्य
यथासंप्रपामो मित्रातनयत्वादित्यत्र शाकपाकजन्ते मित्रातनयत्वं यथावा वायुः प्रत्यक्षः प्रमेयत्वादित्यत्रोभ्
तह ये चात्मान्यद्रव्यत्वे अथवा सता मित्रातनयत्वमात्रविशेषकधी विशेष्यत्वे सति शाकपाकजन्तव्यभिचा
रत्वादित्यादिना प्रकारेण तत्रापि व्यभिचारं वा व्यवहार्यं नानीदृक् एषीति वा भावोपि तदुक्तं सर्वसाध्यसम्पत्ता
नाधिकरणः स दुपाधयः हेतोरेकाग्रये येषां स्वसाध्यव्यभिचारितेति तन्मूलं स्नेहवद्द्रव्यादित्यादौ जल
त्वे तेजस्त्वोभयमुपाधिः सा दुपाधित्वाप्रयोज्य भूतजलत्वस्य साध्यसमानाधिकरणत्वाद्द्रव्यत्वरूपहेतोरधिक
रणोपधिव्यादौ यस्मिन्कस्मिंश्चित्साध्योपाध्योर्कमिच्छा एवेति चेदत्राहुः यदभावेन यद्वद्व्यत्वेन वा साध्यं नव
तिसाध्याभाव उन्नीयते सजपाधिलघिवादि तत्रैव जलत्वतेजस्वयोस्तदुभयत्वेन न कचिदप्युपाधित्वेति चेति न

१ नुमानसंभवेतदनुसराणं रभासो ननु स्यात् १ यदधिकरणं व्यभिचारः साध्यव्यभिचारनियतः स एवोपाधित्वेन ते ५ १ जले उभयाभावे विस्त्रेह रूपसंघा

१ हारस्य एषीति वा भावव्यावृत्तत्वा १

१ उभयवर्गप्रसिद्धत्वाच्च १

चपकः

४९

ह्यभिचारित्वेनेत्यस्यापि स एवार्थः तस्याहि यद्यभिचारित्वेन हेतुमद्वृत्तिविधया साधनस्य पक्षतावच्छेदकीभू-
तस्य साध्यभावरूपसाध्यवत्पक्षतित्वं सिध्यतीति लक्षणांतु पर्यवसितसाध्यव्यापकत्वे साति साधना व्याप-
कत्वं यद्गृहीतव्येदेन साध्यं प्रसिद्धं तदवच्छिन्नसाध्यं पर्यवसितमिच्छते **स्य धर्मः** क्वचित्साधनमेव क्व-
चिद्व्यवहारिकविनाशनसत्तादि तस्याहि समव्यासस्य विषमव्यासस्य वा साध्यव्यापकस्य व्यभिचारोऽपि
साधनस्य साध्यव्यभिचारः सुदृष्टव्यापकव्यभिचारिणो व्याप्यव्यभिचारित्वनियमात् साधनपक्षधर्म-
वच्छिन्नसाध्यव्यापकयोर्व्यभिचारित्वेनापि साधनस्य साध्यव्यभिचारित्वमेव यथा ध्वंसस्यानित्यत्वे सा-
ध्येभावत्वात्पण्यं वा वायोऽप्रत्यक्षत्वे साध्ये उद्भूतरूपस्य विप्रोक्षणं व्यभिचारिणो साधने विप्रोक्ष्य-
मिचारस्य विप्रोक्ष्यव्यभिचारित्वनियमात् **अन्यथा** नानां र्थांतरं विप्रोक्षणं व्यभिचारित्वेन ज्ञाते साध-
ने विप्रोक्ष्यव्यभिचारः सिध्यति विप्रोक्ष्यसाध्यव्यभिचारमादायेव सिध्यति पक्षधर्मतावत्तात् **अन्यथा**

श्रीराम

प्रतीतेरपर्यवसानात् नवपक्षधर्मतावलात्प्रकृतसिद्धावर्थोत्तरं महाप्रत्यक्षस्य शाश्वतत्वं प्रत्यक्षत्वव्यभि
चारिवहिर्न व्योम्नस्तत्पक्षव्यभिचारित्वात् न नान्यत्वात् निताशित्वव्यभिचारिजन्येभावत्वव्यभिचारित्वादिति वा व्य
भिचारे न्नयनीयतावन्मात्रेकतेव हि माध्यामादिमादौ महानसत्तावच्छिन्नसाध्यव्यापकव्यजनवत्तादावति
प्रसंग इति चेत् तदमीवच्छिन्नसाधनाव्यापकत्वमप्युच्यतां स्वानधिकरणसाधनाधिकरणहन्निधर्मत्वेन वा
तेधर्मा अनुगमनीयाः तदमीवच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं तन्तन्निष्ठव्याप्तिनिरूपकत्वं चेत् तदमीधिकरणीभू
तसाध्याधिकरणनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वादिह पञ्चदशसाध्यव्यापकोपाधिसाधारणं इत्येव
त्रैव स्वानधिकरणो साधनस्य साध्यव्यभिचारे यत्र च स्वाधिकरणो साध्यतदुभयमात्रहन्तिर्यो धर्मस्तदधि
करणोपाधिव्यभिचारेण साधने साध्यव्यभिचारः साधनीयः ॥ अतः कुलतर्काभावेनोपाधित्वोपाधि
कसाध्यव्यापकत्वानिष्क्रयान्नपक्षे तरेति व्याप्तिः यत्र च साध्योपाध्योऽसाध्यहेतोर्व्याप्तिग्राहकसा

चषकः
४२

मानैकत्रयासिनिश्चयस्तत्रसंदिग्धोपाधित्वां व्यभिचारसंशयाधायकत्वात् यत्रचुतादृश्येकत्रानुकु
लतर्कीवतत्तदाहेतुत्वमुपाधित्वं वानिश्चितं पक्षेतरस्यव्याघातकत्वादेतोसाध्यव्यभिचारसंशयाधायक
त्वमपिनसंभवतीतिनोसोसंदिग्धोपाधिरपि ननुसंदिग्धोपाध्यांतरवत्पक्षेतेरेविव्यभिचारसंशयाधायक
केनवाणीयदतिवेत् सत्यं कथकसंप्रदायानुरोधेधातुश्रयांसंदिग्धोपाधित्वेनापिपक्षेतेनोभ्रावनीयः
जेवित्सत्यतिपक्षोत्थापनमुपाधोः फलं तथाहि अयोगोलकंधमवदुहेरित्यादावयोगोलकंधमाभाव
वदाहंधनाभावादिति सत्यतिपक्षसंभवासिती इत्थं वसाधनव्यापकोपिक्वचिदुपाधिः यथाकारकाएथिवीक
ठिनसंयोगादित्यादावनुमाश्रीतस्पृष्टः यथात्रस्वरूपासिद्धिरेवरोषदतिवाच्यं सर्वत्रोपाधेर्दृष्टांतरासंकर्ष
रित्याहुः तन्मतेत्रण्येवासितसाध्यव्यापकत्वेसतिपक्षादितित्वंलक्षणं प्रोचं दर्शितदिश्रावसेयं हेत्वाभासाद
तिहेतोराभासादुक्ततावीजानीतिव्युत्पत्त्याहेतुदोषाउच्यंते॥ हेतुवदाभासंतेदतिव्युत्पत्त्यात्करोषवंतोदुष्टा ४२

हेतवः अनुमितेस्तत्कारणज्ञानस्य वासाक्षात्प्रतिबंधकं यस्मात्तानंते दोषाः॥ न च यर्वतो वहिमान्भूमादित्यत्र न
न्यभावभ्रमस्याप्यनुमितिर्विरोधिनाह सभावो दोषः स्यादिति वाच्यं यस्येतेषां दृशा विप्रिष्टेषु स्यात्
यतथापि न सभावत्वविशिष्टस्य तथान्नात्र दोषतादवस्थमिति वाच्यं ज्ञाननिष्ठानुमितिर्विरोधिताया दृश
विशिष्टविषयकत्वमनतिरिक्कृतितत्त्वस्योक्तज्ञान न चैवमत्रैव हृदयक्षतायां हृदोपिन दोषः स्यात्प्रतिबंधक
ताभूत्ते हृदइति ज्ञानेव स्तुतौ रसभावविशिष्टहृदविषयकत्वादिति वाच्यं यद्धर्मविशिष्टधर्मिणो धर्मधर्मि
भावावगाह्यनाहारी प्रामाण्यज्ञानानां संदितनिश्चयनिष्ठया दृशा विप्रिष्टविषयकत्वस्य तथैव विवक्ष
णात् न चैवं व्यभिचारिहेतोरेव दोषत्वे तद्वत्त्वस्य तत्राभावान्नां सोऽपि दुष्टः स्यादिति वाच्यं यथा कथं विप्रिष्टस्य
तत्रापि सत्त्वात् न चैव वहिर्व्यभिचारिह व्यत्वाभ्युपोध सोऽपि दुष्टः स्यादिति वाच्यं यादृशा विप्रिष्टविषय
कं ज्ञानं यल्लिङ्गकानुमितिप्रतिबंधकं तद्वत्सहेतुर्दुष्टस्य भुपगमात् विशेषणीयं प्रकृतानुमितिप्रति

हस्यान्तर्हसो वाधः स्वपदार्थे भवेद्विहितदविषयकप्रतीतिविषयत्वं न तस्मिन्नित्येवाध्यासिः स्यान्न त्वेवमस्ति ६

१ कता वच्छेद २

चषकः ४३ वंधेकांत एघटितत्वेनानुमिति विरोधिता वच्छेदकमिति न प्रमेयत्वविशिष्टमभिचारस्यानुमितिप्रतिबंधक
तानतिप्रक्रुहतिनेपि क्षतिः न त्वेवं धर्ममभिचारिवन्निमान्यवतो धर्मवान्वहेरित्यत्र धर्माभाववत्तादृशवि
शिष्टपर्वतात्मके वाधे व्याप्तिस्तत्र वाधाविषयकप्रतीतिविषयस्य धर्ममभिचारिवत्त्वात्मकतादृशप्रतिबंध
कता वच्छेदकांतर एघटकत्वादिति वा ३ स्वावच्छिन्नप्रतिबंधकता सामान्या वच्छेदकत्वाविषयकप्रती
तिविषयकं यद्यत्वं प्रमेयत्वविशिष्टमभिचारप्रमेयत्वविशिष्टवाधादिह्युपसिद्धंतदविषयकप्रतीतिविष
यत्वस्य विवक्षितत्वात् उक्तवाधस्य चेत् स्वावच्छिन्नप्रतिबंधकता सामान्या वच्छेदकस्य मभिचारैवाधावच्छिन्नप्रति
बन्धानुमितिप्रतिबंध कतानवच्छेदकत्वादित्यत्र निरूपः ४ अस्तु यद्विषयकत्वेन ज्ञानस्यानुमिति विरो श्री। एम
धित्वं तद्वत्त्वं हेत्वाभासत्वं सत्यतिपक्षारो विरोधिव्याप्तादिकमेव तथा तद्वत्त्वं हेतोर्ज्ञानरूपसंबंधेन न त्वेवं ४३
हिमान्धमादितादोपक्षे वाधभ्रमस्यानुमिति विरोधिना हेतोर्ज्ञानरूपसंबंधेन तद्वत्त्वापि सत्त्वात् सद्धे

३ निप्रमेयत्वविशिष्टनिरूपकविशिष्टवाधरूपप्रासङ्गिकतादृशवच्छेदकांतर एविषयकप्रतीतिविषयत्वं प्रमेयत्वविशे ३
२ घणानिर्मुक्तोक्तवाधेपी ३ ५ तादृशवच्छेदकांतर ५

३ किंवा तादृशाना विरोधित्वं हेतुलोपत्वं ३

३ वद्विमांस्तद्वद्विमानम्

शुद्धः

४४ **केवलान्वयि** साध्यकानुमितिः पुनान्वयव्याप्तिना देव व्याप्तिग्रहविरोधित्वं यत्र ग्राह्यागम्येषां मित्येकहेतुभा
सत्त्वमित्यवधेयं। **प्र**त्युक्तते येवानुपसहारी केवलान्वयिपक्षकः अत्र सामानाधिकरणग्रहस्य लाभावाप्तानुमि
तिः नच सिद्धिसिषाधयिषासत्वे व्याप्तिनिश्चयसंभवात्सहेतुत्वेनालक्ष्ये सिद्धभावस्य केवलान्वयित्वादति व्याप्तिरिति
वाच्यं साध्यसंदेहहृत्पक्षत्वस्य विवक्षितत्वात् इत्थं वसार्थत्रिकस्य संशयस्य सामग्रीप्रतिबंधान्न कुत्रापि साध्य
ग्रहरतिरापास्तो व्याप्तिग्रहरसूचुः अत्र न्याः सर्वतर्थात्मितावच्छेदककसंशयसामग्रीसत्वेपि घटत्वधर्मिता श्री एत
वच्छेदकसाध्यनिश्चयोत्पादे वाधकाभावोच्चाभासत्वा नुपपत्तिः यत्र यत्संशयसामग्रीति तत्र कथं चिदपि न तन्निश्च
य इति चेत् एवमपि तस्यैव ह्यसत एव विरोधित्वेनोक्तदोषतादवस्थमेव अतएव तत्प्रयोजकः संशयोपिन तस्य
संशयविषयत्वप्रसिद्ध एव तस्मादनुमित्यन्यत्वादप्रयोजको न कश्चिद्देतुदोषः सहचाराज्ञानंतु पुरुषापराध इति वृत्ति ४४
विरुद्धलक्ष्यमिति साध्याभावेति दृष्टिबीजं धवतीति तत्तादित्यादिवा रागाय व्याप्तिर्गम्यतां साध्याभावव्याप्त्यवताज्ञानविधयास्य

सहचाराग्रहस्य ३

लिंगाकायाऽनमितेः प्रसक्तायाः प्रतिबंधोऽपहृषकतावीजं नत्वेवं सत्प्रतिपक्षामेदः नवहेतुभेदे सत्प्रतिपक्षो हेतु
 केविहृदइति वाच्यं तथा सत्प्रतिपक्षान्वयिना हेतुंतरेण प्रतिबंधस्तत्र सत्प्रतिपक्षो यत्र तु व्यतिरेकिणा हेतुंतरेण सत्प्र
 हेत्वाभासांत एपत्तेरिति चेन्न श्रयंगोऽश्वत्वादिति वादिनं प्रतिनायंगोरश्वत्वादिसुद्धा वितेतव साध्याभावसाध
 कत्वाज्ञानात्साध्यसाधकत्वं अमरपत्राशुनायकोविहृदएव न सत्प्रतिपक्षरतिर्नेदिति सत्प्रतिपक्षलक्षणा
 स्पष्टं कृतत्वाडदाहराणंदरीपति सत्प्रतिपक्षो यमेति साध्यव्याप्यपरामर्शकालीनसाध्याभावव्याप्यपराम
 र्शविषयः सत्प्रतिपक्षस्तु तदस्यपि केचित् न कोऽपि कृतस्तु यथा घटाभावव्याप्यवताज्ञाने विद्यमान
 नेपि घटचक्षुः संयोगे सति घटवताज्ञानमेवं सत्यपि पीतत्वाभावाव्याप्यशोखत्ववत्तज्ञानेपि नादिदोषे सति पी
 तः शोख इति धीः एवं एष च व्याप्यकारणदिमत्राज्ञाने स्यात् त्वव्याप्यवक्रकोट्टादिमत्राज्ञाने च स
 तिकोटिद्वयस्य प्रत्यक्षरूपसंशयो भवति तथा सत्प्रतिपक्षसंवलनदशायां संशय रूपानुमितिर्न

चपक।

४५

वातिसंशयकत्वमेव च स प्रतिपक्षस्य दूषकता वीजां यत्रैव कोटि व्याप्य दर्शनं तत्र संतिकर्षवशाद् भयकोटिकः
संप्रायस्कृतं भवतीत्यप्युक्तं मासकसामग्रा नूनवलत्वे कल्पते कल्पनायाः फलवलाधीनत्वात्, **सिद्धिर्वा** तदपरे नम
न्येते तदमाव्याप्यवत्तात्ताने विद्यमाने तदुपनीतमानविशेषशाब्दबोधदेरनुदयात् लौकिकसंतिकर्षात् न दोषविश्रो
षात् न सत्तानसामान्ये तस्य प्रतिबंधकता लाघवात् न तूपनीतमानविशेषशाब्दबोधे च दृश्यव्यतिबंधकता गौरवात्
था च प्रतिबंधकसत्ता कथमनुमितिः **न** हि लौकिकसंतिकर्षस्य लेप्रसक्तमिव स प्रतिपक्षस्य लेसंप्रायानुमितिः प्रामा
णिकीयेनानुमितिभिन्नत्वेनापि तानं विशेषणीयं **कथं** तर्हि कोटिद्वयव्याप्यदर्शने प्रात्यक्षिकः संप्रायदतिवेत् त
त्रोभयत्राप्यप्रामाण्यत्वात् नान् अगृहीता प्रामाण्यकस्यैवैकज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वादिति **बाध** बुद्धेः प्रतिबंधकता
यामप्येषेवैति **नुसंधेया** असत्यश्रुतावच्छेदकाभाववान्नेन न सिद्धसिद्धि व्याघातः सिद्धाधनं यश्चेसाध्यनि **श्रीराम**
र्णयशरदं नृखरूपसदेवानुमिति विरोधीति न हेत्वा भासरत्यत्र स्पष्टं **अवच्छेदकावच्छेदेनानुमितौ तत्रैव सिद्धिः** ४५

४ न च नित्यत्वसाध्यतायाः विप्रकृताश्च तिरिति ध्याय्यं । तथा सति बाधेन सांख्येति । अणु ४
४ रवि विषये ध्याय्यतायाः कर इति व्याख्या ४

विरोधिनी सामानाधिकरण्येन तस्यां सिद्धिमात्रं बाधेन तद्वैपरीत्यं बोध्यं क्रमेणोदाहरति प्राप्ताविषाणमिति हस्ता
दिमतमेति च पक्षादिति यक्षनिष्ठाभावप्रतियोगी तेन भागा सिद्धिसंग्रहः शब्देनित्यरति यद्यप्यनित्यः प्राप्तरस्य
नित्यत्वसाध्यतायाः निःसंदिग्धप्रतिपत्तये वक्तुं युक्तं तथापि प्राप्तरस्य साध्यताभ्रमस्तत्राप्यस्ति व्याख्यानतो विप्रोक्ष
प्रतिपत्तिस्त्रिहासिसमानेति सांप्रदायिकप्रतिज्ञायाः परित्यागो नोक्तिरस्य प्रायेनेष्टमभिहितमेव मग्रेषि स्तोया
विधिति एतन्न ज्ञेयं प्रागेवोक्तं प्राप्तास्य व्याप्यत्वासिद्धिरपानीलधूममादिकं भवेदिति शब्दः अत्र न व्याः नीलधूमे व्या
सि सत्वात्कथं व्याप्यत्वासिद्धिः ननु समानधिकणात् प्राधर्म्यत एव दितो येन व्याप्यतव छेदकत्वेन नीलधूमत्व
स्य धूमत्वघटितत्वात् तदवच्छेदेन व्याप्तिग्रहसंभव इत्यस्यैव व्याप्यत्वासिद्धिः । धूमप्राप्ताभावत्वादिसंग्रहाय स्वस
मानाधिकरण्येति पक्षिरेव हि मद्भाषा त्रित्वमप्यवच्छेदकं न स्यात् तच्चेष्टापत्तिः धूमत्वा लोकत्वाद्यनपस्थि
तावप्युक्तधर्मीव छिन्नतस्त्रिगकानुमितिनिवहिकस्याप्यविकासकतया तस्या तस्य सर्वसंमतत्वादिति विमा

५ पस्तुतस्तु सोपाधि ध्याय्यसि विविक्ष्य पक्षधर्मतया ततः साध्य एव प्राप्तिरिति सर्वसामं ५
५ ज्ञेयं । वदूरेति आकाशादित्यादि बोध्यं । स्वरूपा सिद्धिसंकीर्णं हि दोषहि मान् च धर्मादिति ५
५ बाधे व्याप्यत्वासिद्धिसंकीर्णे न दोषाया यो नो लंकं धर्मवद् दूरेति व्याप्तिरस्य संकीर्ण इव ५

व्यतेतदास्वसमानधिकरणो निनिहाय स्वव्यापके सेवोच्यतामिति चेन्नयतो हेतुतावच्छेदकेन तिरिक्त्वतिलहपव्याप्यता

वच्छेदकतावगाहितानस्येवानुमिति हेतुतावाच्यामया प्रमेयतसामानाधिकरणेन व्याप्यवगाहिनो वहिमदया इ
त्रिप्रमेयवानिति ज्ञानादप्यनुमिषापत्रे स्तथाचस्वरूपसंबंधहृत्तदनवच्छेदकतावगाहिनो निहकृव्याप्यतासिद्धि
ज्ञानस्य ग्राह्याभावात्तवगाहितमानुमिति हेतुताभाविरोधित्वात् तस्मान्नात्र व्याप्यतासिद्धिः सुखस्त्वधिके
न निगत्यातेदतिपत्रसाध्यमसत्साधनं वाह्योप्यतासिद्धिरतिवदंति

साधारणसाधारण्य भिन्नत्वे सति परामर्शविरोधित्वं तत्रि श्रीम
तयानुगतैवोध्यं परामर्शजान्वयव्याप्तिरुपदेया तेनानुपसंहारित्वव्युत्पत्तः बाधलक्षणस्य पूर्वमेव कृतत्वा
दुदाहरति बाधोपपत्तेति तेन दोषाणां मेतावत्त्वेन न तस्य त्रतिपक्षवत्तस्य भिन्ना एदिव्याप्यानां अधिकानां
हेतुभासानां सत्त्वात्कथमेतावत्तमिति वाच्यं बाधतद्व्याप्यभिन्नानां हेतुभासानां व्याप्यास्तेष्वेवांतर्भवानि न
मसिद्धौ विभाजकं
न च व्यभिचारेण सांक्यं हि मेहेतावत्तस्य सिद्धौ तिवाच्यं पक्षतावच्छेदकदेशकालावच्छेदेनाप्यनुमिते

व्यतेतदास्वसमानधिकरणो निनिहाय स्वव्यापके सेवोच्यतामिति चेन्नयतो हेतुतावच्छेदकेन तिरिक्त्वतिलहपव्याप्यता

व्यतेतदास्वसमानधिकरणो निनिहाय स्वव्यापके सेवोच्यतामिति चेन्नयतो हेतुतावच्छेदकेन तिरिक्त्वतिलहपव्याप्यता

१ धर्मसामग्र्यादि १

सत्प्रतिपक्षः संतरेल्लक्षणनियोजनप्रशक्तत्वात् सत्प्रतिपक्षव्याप्यत्वे हेत्वाभास एव न भवति तदभावव्याप्यव्याप्य
वत्तात्त्विकान्यतस्तत्त्वविरोधित्वे मानाभावेन तस्यानुमित्यविरोधित्वादिति सहेतुः प्रमाकरणा मेव तेनायोगोलकं च हि
मदूमाहत्यादेः सदोषस्य प्रमाकरणात्तेपिनशतिरिति मंतव्यं नव्यमतेन कारणव्यापारफलमनुक्रामति **यदे**
ति **अत्र** यदा तदेतनेन सादृश्यविशिष्टपिंडदर्शनेन स्योद्धो धकविधया तादृशवात्कार्यस्मारकत्वं सूचितं तेन च
यत्र सादृश्यविशिष्टपिंडदर्शनेनोद्गमतिदेशवात्कार्यशाब्दबोधस्तत्र स्मरणाजनमित्येवोपमिति ज्ञेयतेनाम्य
येति सूचितं एतेन सादृश्यज्ञानमात्रं कणां विशेषणज्ञानविधया तज्ज्ञानमतिदेशवात्कार्यज्ञानं सादृश्य
विशिष्टपिंडदर्शनेनोद्गमय व्यापाररतिकस्य चिन्मतमपास्ते प्राणिनं पश्यतीत्यनेन सादृश्यधर्मितावच्छेदक
तया गवयलोपस्थितिवशाद्गवयत्वावच्छेदेनोपमिति भवितीति सूचितं नवैवमाकृत्यादिविशिष्टे सादृश्य
ग्रहेतदवच्छेदेनाप्युपमितिः स्यादिति वाच्यं दृष्टापत्तेः तस्याभ्रमत्वेन तादृश्यधर्मावच्छेदेन गवयादि
३ जातेरुत्तिष्ठं गता ३

द्वेषकः
४७

पदवाच्यत्वासाधकत्वारिति इदमुपलक्षणं। वैधर्म्यविशिष्टपिं उपसर्गकणां जलादिविधर्मिणा वती एथिवीपदवाच्येत्य
तिदेशवाक्यार्थस्मरणं व्यापारः। एथिवीत्वावच्छेदेन एथिवीपदवाच्यत्वोपमितिः फलमित्यपि बोध्यं सादृश्याद्यवच्छेदे
न पदवाच्यत्वं प्राप्तादेव प्रमितं गव्यत्वावच्छेदेन तथात्वं तु प्रमाणांतरस्यैव गोचरद्वयमिति प्रसाह स उपमिति रिति स
उपमिति रित्यर्थः ननु सादृश्यादेरप्युपस्थितो तदवच्छेदेनेव न कथं प्राक्प्रमेति चेत् गौत्वज्ञानेन प्रतिबंधात्
न्यथा तथा जायमाना अप्यसौ भ्रम एव गौरेन वच्छेदकत्वादित्युच्यते वैशेषिकास्तु पदवाच्यत्वव्याप्यसादृश्यादि
य एव प्रतीत्यदवाच्यत्वस्यानुमितिरेव संभवतीति नोपमानं प्रमाणांतरमित्याहुः। तन्न व्याप्तिज्ञानविलंबेन तद्वि
लंबाभावादिसंशयविस्तारः॥ आसौ कुरुति एतावन्मात्रं लक्षणां प्राप्तिनिवेष्टोपयोजनाभावात् प्राप्तिः प्रमा
णमिति लक्ष्यनिर्देशः। अस्य प्राप्तिप्रमाणसामान्यस्यैव लक्ष्यत्वावगमात् लक्षणा व्याप्तिशंका स्यात् भवति हि पयसा हिं
चतीत्यादिः प्राप्तिपयःकरणकस्यैव गोचरस्यार्थज्ञानवदुच्यते न तु बहिर्नासिचतीत्यादि बहिर्काण्यस्यैव

श्री एम
४७

३ मोक्षिक त्वित लिप्पा दो च ३

गोत्राज्ञानस्य यथार्थत्वविरहादिति द्वयोः संबंधग्रहे सति तदेकतरज्ञानात् संबंधोद्भूत संस्कारसहितादन्यतरस्मरणोत्पत्तेर
 यथोपस्थिताबुद्धोधकविधया पदज्ञानस्य हेतुतायाः क्लृप्तत्वात्तदेव करणायुज्यते न तु ज्ञायमानं पदं घटव्रीणादि ध्वनिषु
 पदत्वज्ञानेनापि प्राप्नुवोद्योदयेन त्वमिच्छा एदिस्या प्रायेणाह पदज्ञानमिति आकांक्षेति यद्यप्याकांक्षघटवृक्षसहस्रयो
 ग्यत्वांशो ज्ञात एवोपयुज्यते कथमन्यथा विपरीतव्युत्पन्नस्य घटकर्मत्वमित्यादितो न्वयधीः तस्यापि विशेष्यां शास्त्रस्वरूप
 घन एवोपयोगादाकांक्षा योग्यता चासति श्रुतात्पर्यज्ञानं चेत्तैव दंडः प्राप्त्वोद्योः पदोपस्थितयोरर्थयोः सममित्या
 हारगम्यतात्पर्यविषयान्वयबोधः आकांक्षा निर्वर्त्ति स्वस्य योग्यत्वे सतीति अज्ञानितान्वयबोधकत्वमिति तात्पर्य
 विषयान्वयबोधकत्वोपधायकत्वाभावस्यार्थः तेनावांतरात्प्राप्त्यर्थबोधोत्तरं महावाक्यार्थबोधोदयेऽपि न क्षतिः पु
 न्रेति कस्य पुत्ररक्तस्थिताकांक्षया प्रथमं एतत्सुत्रेण सहान्वयबोधो धातु तदुक्तं यद्यदाकांक्षितं योग्यं संनिधानं
 प्रपद्यते तेन तेनान्वितः स्वार्थः पदेरेवावगम्यते इति एतेनाज्ञानितान्वयबोधद्वयायामेवाहः पुरुषान्वयबोधश्च
 तात्पर्यज्ञानानीति अन्यथान्यपरादन्त्यान्वयबोधो न स्मादिति शाब्दाज्जासो छेदापत्तेरिति भावः ।

यथकः
४८

नोनभवतीतिशंकापहसा योग्यतांनिर्वक्ति वाच्येति स्वपरसाधारणाबाधप्रमासाप्रत्याभावरत्यर्थः स्वस्यबाधप्रमा
विरहेपिशाष्टप्रमानुदयात्परं त भीवः साप्रामाभावबोधायस्वांतभीवः तेनकस्यचिद्विधप्रमाविरहेप्रमानुसादेपि
नक्षतिः अतएवप्रमांतभीवः अमशकस्यविद्वाधभ्रमेपिप्रमानस्यादिति आसन्नंनिर्वक्ति अव्यवधानेनेति।
उपलक्षणोत्तीया उद्दिष्टबोधाननुकूलानंतरितेसर्गः नान्वयबोधयति। गिर्धग्रिमत्तदयोरावधानंरूपासस्यभावा
रितिभावः तात्पर्यंनिर्वक्ति नदयति अमेतिअप्रमतीतीज्योच्चरितत्वरूपतात्पर्यभावादितिभावः सौमना
स्वशाष्टेनप्रमाणं तथाहि कारणविशेषःप्रमाणंकारणंयतत यस्मिन्सतिक्रियाभवत्सेव नवप्राष्टेसति
प्रमाणेतिनामप्रमाणं अथवाप्रमाणविशेषःप्रमाणंकारणंयतत यस्मिन्सतिक्रियाभवत्सेव नवप्राष्टेसति
प्रमाणवत्सेवेतिनामप्रमाणं नवप्राष्टेनप्रमाण मितिवाक्यस्यप्रमाणेसमागतमस्यैवप्राष्टस्यप्रमाणं अ
प्रमाणपेतदप्रमाणस्यविषयबाधनांतपियक्तयोदेशप्राष्टस्यप्रमाणमागतमेवेत्सुभयथापिदोषः
पुनस्ततोभेदात्तयोर्विभेदजनप्रकरणेनलपणे तत्सर्गभ्रमाज्जातेविशेषः अमेसशाब्दभासएवमपरः शब्दः सशब्दार्थरितिमाया

नाभावेनो
श्रीराम
४८

विशेष

तस्य प्रमा जनकत्वाभावेऽपि यदोपस्थाप्यार्थसंसर्गग्रहेण प्रमाणतया व्यवहर्तव्यस्य कृतमानस
मुच्यते **तदा** तत्र आकांक्षादिमतपदार्थस्मरणदिव्याया एदिमतप्रमाणजनकत्वेन सिद्धेः सामग्रीत्वेक
त्वेन प्रमानुपादकताकरणं तत्साधारणी वैशेषिकास्तु प्राप्ते नुमानविधये वार्थबोधकस्तथा हि दंडेन गाम
भ्यामेति परानिवैदिकानि वा तात्पर्यविषयस्मारितपदार्थसंसर्गज्ञानपूर्वका एयाकांक्षादिमतपदकदेवत्वाद्दृष्टमाने
येति पदकदेववादिस्तु नुमानेन ज्ञानावच्छेदकतया संसर्गसिद्धिः ज्ञानज्ञानस्य न द्विषयविषयकत्वात् संसर्गसंसर्ग
धित एव विशेषकत्वादिति **अत्र** स्मरणे विद्येत्परो यदाधिकारणत्वसंसर्गतात्पर्यं तदा विषयत्वादिसंसर्गता
र्थंतरवारणाय तात्पर्यविषयत्वं साध्यघटकसंसर्गविशेषणं तात्पर्यं चेतरपदार्थत्वेनेतरपदार्थस्य प्रवेष्टा
दृष्टत्वादिसंसर्गसंसर्गनसिद्धेदतः स्मारितेति स्मारितत्वं बहुतावो **भ्यां** तेन वस्तुपदात्मका चैतका
शब्दादिनोपस्थितेन ह्येणार्थंतरवारणं **अयमेति** पुत्रो एतः पुरुषोपसार्थतामित्यत्र एतः पुरुषरनिभागे

कोटु ६ संस्कारवशादा २

चपकः

तथैव

तिवा

एजपुहपयोर्योगार्थयोः संसर्गतात्पर्याभावेन साध्याभावाच्चभिचाररत्नाकांक्षायाहेतुकुक्षोप्रवेशासावेदंपदमे
तत्पदेन सहानेन संसर्गोत्तर्ध्यानितस्वार्थवोधं जनयति तद्वत्तात्पर्येतेन नाकांक्षायाद्वेगं शब्दो बहिना
सिंघतीत्यादिवाक्ये संसर्गप्रमाणत्वं कच्च साध्याभावे व्यभिचार इति योग्यतायाः नीलोद्यदोद्भव्यं पट इत्यत्र नीलोऽपि
रश्मिभागे नीलपटोऽपि नाकांक्षायोग्यतासत्त्वेन व्यभिचार इति सत्तेः कदंबपदं चाकांक्षादीनां परस्परप्रतियोगित्व
लाभाय न्यासाध्य परस्परगर्भत्वेन व्यभिचारप्रसंगात् न विपरीतत्वेन प्रकारकप्रवृत्तिविषयविशेष्यक
संस्पृश्यप्रवर्तकतया संसर्गज्ञानपूर्वकत्वानुमि ते श्रुतादृशान्तात्पर्यं प्रवृत्तिरिति व्यपकतावच्छेदक
प्रकारकत्वानियमेन प्रमाणपूर्वकत्वेन प्रमाणपूर्वकत्वसिद्धौ विपरीतत्वेन ज्ञानसंपन्नमेषा एव प्रामाण्यांगीकार
आचरणक एवेति चेत्तस्य विविधयदोषस्यापि ताः पदार्थाभिप्रायतात्पर्यविषयसंसर्गवन्तस्तादृशपदस्मारि
तत्त्वादिसनुमानेन प्रवृत्तिज्ञानसंपन्नेन शब्दे मानांतया ननु दृष्टं तेषां अपि सिद्धभावात्कथं व्याप्तिग्रह इति चेन्न

श्रीराम

४८

३ ज्ञानसंपन्नमेषा एव प्रामाण्यांगीकार
४ प्रमाणपूर्वकत्वेन प्रमाणपूर्वकत्वसिद्धौ विपरीतत्वेन
५ ज्ञानसंपन्नेन शब्दे मानांतया ननु दृष्टं तेषां अपि सिद्धभावात्कथं व्याप्तिग्रह इति चेन्न

२ तत्स्वरूपयोग्यम्

दसि १

[illegible]

चषकः
५०

भवसिद्धः स्यात्माकंतादृशानुपूर्वकपदज्ञानत्वेनतादृशशास्त्रबोधप्रतिहेतुतादुपपद्यते वैशेषिकाणांनुपपद्यते
घटावधिकं घटपरसाकांक्षद्वयव्यवसायित्वादिसन्मानेननतनिर्वाहः पृ

~~विशेषिकाणांनुपपद्यते वैशेषिकाणांनुपपद्यते वैशेषिकाणांनुपपद्यते वैशेषिकाणांनुपपद्यते~~

सर्वव्यापकः जरणीमांसकास्तैस्तत्रातोक्तत्वेननिष्क्रमः शास्त्रबोधेकारणानिष्टातिरेकज्ञानेतदनुदयात् यत्संश
यमतिरेकनिष्प्रयौपत्रप्रतिबंधकोतत्रिष्प्रयस्तत्रहेतुरितिमासेसूयाबोक्तीत्याज्ञानवच्छेदकतयावाकार्यस्य
प्रागवगृहीतत्वाल्लौकिकः प्राप्तेनुवादकः नैवंतस्यबोधकतैवनिष्क्रामाणिकीतिवाच्यविदत्तमसामग्रा
वोभजननेवाधकाभावात् वेदस्यत्वयोहमेयत्वेनबाधातदनुमानापूर्वकत्वात्तज्ज्ञेयबोधस्यप्राप्ताप्यनि

बोध

सर्वः तदसत्तादृशसामान्येतदेतन्नेवेदजम्यशास्त्रबोधेवाभिचारः॥ वस्तुतोलौकिकवाच्यम्यशास्त्रबोधेत
५ लौकिकवाक्यान्मस्यापिसंभवेन ५ धिकं ५ कृतोनुवादकतापीति ३
यहंपक्षेलाश्रयस्यैवाभानात्तस्मिंश्चतथाभूतेनिरवच्छिन्नविशेषसस्यासंभवादितिप्रा ५

प्रीएम
५०

हेतुत्वे वेदानुकारोपपन्नमानमन्वादिवाक्येः यौ ह्येयत्वाभिमानिनो गौडमीमांसकस्य तेन विनापि शास्त्रोद्बोधयेत
व्याभिचारान्न नवलो किकलेन गृह्यमाणवाक्यजन्यशास्त्रोद्बोधेत्यहेतुत्वमिति वाच्यं। मानाभावात् वेदजत्वासा
मग्रीत एव शास्त्रोद्बोधनिर्वाहात् यत्संशये सा दिव्यामे प्रयोजकत्वात् अत्र व्याभिचारसंशयव्यतिकरनिष्प्रम
प्रतिवधे व्याप्तिनिष्प्रमेय व्याभिचारनासौ कृत्वसंशयस्य योपपत्ता संशयवत्प्रतिबंधकत्वासिद्धेः वेदत
त्यसामग्राशास्त्रोद्बोधसंभवेन व्याप्तादिबोधविलेवासा हि सुस्वादासौ कृत्वानुमाणा सिद्धेः एतेन वेदे न नस्या
सौ कृत्वशो कानि एसहा एऽ यो ह्येयत्वानुमानमधिकं शास्त्रसामग्र्यामनर्मेवतीति प्रजल्प समाहितः
वेदस्याप्यनुवादकतापत्तेः तदुक्तं व्यस्तपुं दूषणार्थकैः स्मारितत्वात् यदेरमी अन्वितारति त्रीणि ते वेदस्यापि
न तत्कुत इति प्रामाण्यक एतत्कृत्वा ह्यश्रमः कृत्वा ह्यश्रमेति नियमनिर्वाह एव शास्त्रप्रमा तावा छिन्ने प्रति कि
चिन्कारणमुपेयंतश्च न योपपत्ता अत्र यप्रयोजकसूत्रवत्तत्पपास्तस्याः कारकाभिप्रायप्रयुक्तपमसा

वृषकः

५१

सिचतीत्ययोग्यवाक्येपि सत्वात् नपि भ्रमप्रमादविप्रलिप्ताकरणापाटवहस्यदोषाभावाभांतप्रतप्रक्वाक्ये
संवादेनप्रमातोप्रतारणारूपदोषसत्वेनव्यभिचापत्ने नन्यविद्यमानार्थमतिपिपारायिषैवात्रप्रतारणासा
वनास्मेवभ्रमोपिभिन्नविषयत्वान्नरोषरतिवेद्योषत्वस्याननुगमात्तदभावानांप्रत्येककारणात्वेभ्रमसत्वेपि
दोषांतएभाववशात्प्रमापत्तिः श्रभावकूटस्पद्यकारणात्वेगोस्वात् **वि**संवादिश्रुकवाक्यादपिप्रमापत्तेः
तस्माद्य **व**यार्थतासम्यक्तत्वेवलोकवेदेसाधारणंशास्त्रप्रमाप्रयोजकं तच्चैकपदार्थवर्षापदार्थप्रती
तीछयानुसंधीयमानत्वंवेदेपिपूर्वपूर्वाध्यापकेछामादायसंभवति मूर्खपद्यमानवेदस्तयंडितपद्यमा
नवेदादभिन्नाएववेदस्यनित्यत्वात् **न**ित्यानुमेयवेदेतदर्थज्ञापकत्वेनज्ञानमन्येवसामग्रीतिनव्यभि श्रीएम
चारः श्रुकवाक्येपिपिश्रुकवाक्यमादायोपत्तिः नचदेववशासंपन्नश्रुकवालादिवाक्येकागतिरि ५१
तितया तस्याप्रमाणात्वाद्यवहारस्तुप्रत्यक्षादसंसर्गीग्रहादेति तच्चज्ञातनुपयुज्यते। ताममाने

कारणो ज्ञानोपयोगित्वे सति व्यभिचारिवैलक्षण्यत्वाद्वा स्मिच्छेदशक्तिवच्चेति ॥ अत्र यद्यज्ञानीयज्ञायमानकर
 णानिष्ठसद्यज्ञानोपयोगिसद्व्यभिचारिवैलक्षण्यं भवति तत्र ज्ञाननिरूपितज्ञाननिष्ठकारणतायां विधुषितया
 वच्छेदकं भवतीति व्यासिः **अत्र** सद्भिर्वाप्य एव व्यभिचारवारणाय ज्ञायमानकरण इति न च स्वात्मलिंगका
 नुमितेर्ज्ञायमानकरणो स्वात्मनि वर्तमाने तत्र व्यभिचारतादवष्ट्यमिति वाच्यं ज्ञायमानकरणो तज्ज्ञानानधि
 कारणत्वस्य विवक्षणादतएवात्मलिंगकप्रमानुमिति प्रागभावेऽपि न व्यभिचारः धर्मनिष्ठानोपाधिकत्ववा
 रणाय ज्ञानोपयोगित्वे सतीति वाधाभावादिवारणाय व्यभिचारिवैलक्षण्यत्वादिति तच्चाभासव्यावृत्त
 त्वेऽस्मिन् जिनकतावच्छेदकावच्छिन्नान्यत्वमिति पावत् वाधाभावत्वस्य स्मृतिजनकतावच्छेदकतात्रकदा
 सः जनकतावच्छेदकव्यावृत्ताग्राह्यानेन व्याप्तिशक्तौ रूढो धकविधया स्मृतिहेतुत्वसंभवेऽपि नासिद्धिः **वेदे** २॥
 प्रथमपठितत्वात् प्रथमोपास्थितत्वरूपलाघवतर्केण बद्धवचनार्थतया निरुक्तिरिति त्रित्वविशिष्टकविजलेप
 तेन तन्मतेनाभासाप्रसिद्धावपि क्षतिः ३

२॥ स्पच २

चषकः
५२

प्य

दार्थपरं बहुवचनं तं कपिंजलपदमित्येवं ह्यसंपदार्थत्वेन सामान्यतएव पदार्थविषयकं ज्ञानं वेदजन्यप्राप्तवो
धे हेतुः कपिंजलमिन्द्रस्य वेदस्य कपिंजलपदं प्रतियाद्यत्वाभावेन कपिंजलत्वव्याप्यकपिंजलपदार्थत्वविशि
ष्टे तात्पर्यनिर्णये कपिंजलत्वविशिष्टे पितृसंप्रायायोगेन विशिष्यपदार्थप्रवेशो प्रयोजनताभावादिति सर्वे
ष्वेवेदोक्तनुवादकत्वात्प्रमाणं **लोकेन गृहभूतेष्वर्थे तात्पर्यसंभवेन लाघवतर्कानवताद्विशिष्यसंदे**
हसंभवेन पठ्यविशिष्टकर्मत्वविशेषकघटप्रकारकप्रतीतीत्युच्चरितं द्वितीयं तं घटपदमिति तादृः त
दे सत् लघुप्राणिषोऽप्यपताप्रताप्या एव स्वरूपसत्ताः प्राप्तिप्रमानियामकत्वे संभवति गृहप्राणि रम्यशोक्त
यप्यार्थतात्पर्यकत्वस्य ज्ञातस्य तन्निग्रामकत्वादिदेः अपि चेदेव व्यसंभ्रमादिविशिष्टज्ञानयो रन्यतरज
न्येवात्तार्थज्ञानजन्यताकत्वादित्यनुमायनाय मन्त्रभ्रंतः प्रमादीवावभ्यस्तवाक्यार्थत्वात् न प्रतारकः
साधुत्वात् **नापदुकरणो** बहितत्वादित्यादिना भ्रमाद्येकतरविशेषे वाधितेः यं वक्ता स्वप्रयुक्तवाक्यार्थ
मिति विशिष्येव तात्पर्यनिर्णयस्यावश्यं प्राप्ते बोधात् पूर्वमपेक्षिततया लोकि संसृज्यमनुवादकत्वात् न किमपि प्रमाणं

चषकः
५२

एतेनपदार्थोपस्थितभावेकधमन्वयबोधोपतिरितिपरास्तं। ६

गोत्रार्थार्थज्ञानवान्त्रमाद्यजन्यवाक्यार्थज्ञानजन्यवाक्यप्रयोक्तृत्वादहमितिवक्तृमर्थार्थवाक्यार्थज्ञानानुमानपूर्वकव्यर्थार्थवाक्यार्थप्रतीतिपरत्वनिष्प्रयोहेतुरितिवाच्यं तन्नसंभवति प्राप्तेः पुरुषधर्मतयास्वभूतेपि
ममसंभवेत्रमाद्यजन्यत्वनिर्णयासंभवात् संचारिप्रवृत्तिजनकत्वादेश्चतद्ग्राहकलिंगास्पृश्याद्यबोधोत्तरकालीन
त्वादितियद्वाद्यप्रमाप्रयोजकंयभिचारिव्याहृतंतस्वहृयसदेवतमानतातं तस्योतादृशस्यवाक्यार्थव्यभि सति
चारित्यातादृशपदस्मारितत्वाल्लिंगादेवलोकनेवेदेवसंस्तीसिद्धिः स्यादितिजितंवेपेविकैः इत्यादिनाहससहा
येन एतेनघटारिपरेत स्वसमवाय्याकाशोयस्थितौसत्यामधि नाद्यवबोधोजन्यतेरतिजद्गहोपिसहकारिवा
च्यइतिशेषपूरणोक्तव्याप्तेयं एतेनशब्दस्वतंत्रप्रामाण्येप्राक्किग्रह विलंबेनविलंबेनोत्पादनुमानविध
याप्रामाण्येनव्याप्तिग्रहविलंबाधीनोत्पत्तिविलंबवत्तद्वतिपरास्तं प्राक्किग्रहविलंबाधीनविलंबवत्तद्व
पिसंमतत्वात् यदजन्यपदार्थोपस्थितौसमाभेदयदपदार्थपक्षकानमानप्रवृत्तेः शाक्तिरिति अ

वषकः

५३

३ नवे को

५ श्वरे

स्माच्छ्रृष्टयमर्थोद्वयद्वितीयोद्वेत्तार्थः॥ शक्तिग्रहस्तत्वाकरणादितोधातुप्रत्ययादीनामवति ननु शक्तिग्र
हं व्याकरणोपमानकोशासुवाचमाद्यवहारतश्च वाक्यप्रयोगाद्विदतेवेदंतिसान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धादिति अत्र
यानुपपत्तेति नवेवंधोषपदस्य मत्स्यलक्षणायाथुपपत्तेरुक्तविद्वेषपदस्यैव क्वचिच्चगंगापदस्यैवलक्षणेति निघमो
नस्यादिति चेन्न विवक्षितान्वयानुपपत्तेरितदर्थीत न यादृशेति न च गंगापदान्तीरे बुद्धे गंगापदान्तीरे बोद्धव्यमि
तीच्छायास्तीरेपि सञ्जातत्रापि शक्तिरेवेति वाच्यं नीरभिन्नतीरेति निषेद्धीयविशेष्यताया गंगापदजन्यबोधविषय
त्वप्रकारतानिह पितत्वेपि गंगापदजन्यबोधविषयतात्वाच्चिन्नप्रकारतानिह पितत्वा नंगीकारात् नीरभिन्ने गंगा
पदवाच्यत्वव्यवहाएभावादिति तत्र लक्षणाभ्युपगमस्यावश्यकत्वात् केचित्तु गोपदेन तद्वृत्तिगुणो लक्ष्यतो
सुबभेदेनैव वाही केन्येति तथा च गंगापुरस्कृता गोणीरुत्रिरिति रिक्तेवेति॥ ननु शक्तिं अभिधेया विना भूतप्रतीति श्री ए म
लक्षणेन च तलक्ष्यमाणगुणैर्योगाद्भूतैरिष्टतु गोणैरिति चेति॥ तन्मतं दृश्यति गोणीति लक्षणे चेति समा ५३

२ शक्तिसहकारेणार्थोपस्थापकमित्यर्थः २

नविभक्तिकनामार्थयोगेदान्वयस्यसुसन्नतयागुणितिलक्षणमावक्रयत्वात्तुल्या प्रसंगगद्यदितएवतन्मं
वंधरस्यसोर्गोणीरुच्यतेतथाचक्रमेनेवनिर्वाहान्नातिरिक्तेतिभावः शक्यमिति तन्त्रकेवलयोगिकस्यशक्तभाव
त्कथमेतरितिव्याख्यास्यस्व घटकस्यवाशक्तेर्विवक्षितत्वात् अतएवनामचतुर्विधमित्येवोक्तमन्यत्र कथं
तर्ह्यपचत्सपिएतः पाचकोगच्छतीतिप्रयोगदतिचेत् पाकप्रयुक्तइतिभाषिनेनलक्षणाया तदुक्तमुक्तादभ्ये
नहृयेणज्ञानेभवतिलक्षणेति यौगिकमिति योगोवयवशक्तिसन्मात्रेणार्थप्रतिपादकमित्यर्थः हृदमितिहृदिः
स्तु रायशक्तिमान्त्रेणार्थप्रतिपादकमित्यर्थः योगहृदमिति योगाश्रय हृदिश्रुताभ्यामुभाभ्यामर्थप्रतिपा
दकं हृदयपरसाप्रानधिकारपापन्नाभ्यामुभाभ्यामर्थप्रतिपादकमितियावत् यौगिकहृदमिति योगमा
त्रेणार्थप्रतिपादकं यौगिकं हृदिमान्त्रेणार्थप्रतिपादकं हृदं यौगिकं चतुर्हृदं चेतिव्युत्पत्त्यापारम्भैव्यधिक
रापापन्नाभ्यामुभाभ्यामर्थद्वयप्रतिपादनमोग्यमित्यर्थः पञ्चत्वेनवेति नचकेवलयोगशक्त्याकुमुदे
नचलक्षणाभिप्रेतप्रतीतेः

स्तु

चषक
५४

पिकुतोने प्रयोगरतिवाच्यं एकपदोपस्थितयोर्द्वयोर्द्विसन्वयबोधेष्टतश्चापरपदार्थान्वयबोधोपगमात्स
मानपदश्रुत्येक्ष्यासमानाभिधानश्रुतेर्वलीपत्वात् तदुक्तं व्यक्तिवचनानांसंनिहितविशेषपत्वादिति
व्यक्ताविवेचनेनावयवश्रुतेरित्यावदुच्यते श्रुतेनेनेतिवचनंतेषांसंनिहितोवत्ववसासमानाभिधानादिश्रुत्य
प्रतिपादितोविशेषोव्यावर्तकमर्थोतंपरस्तास्यविषयोये धांतेषांभावस्तत्रमिति तस्यार्थः यो गिकमिति
प्रकृतेश्रुतीतभेदपवाधेनान्वयादितिभावः जहस्वार्थेति मुख्यार्थेति धर्मोपात्तलक्षणस्यार्थः इयमेव
क्षणा लक्षणोपनोह्यतेः जहस्वार्थेति मुख्यलक्ष्यसाधारणार्थोपात्तलक्षणस्यार्थः इयमेवोपादा
~~नलक्षणोपनोह्यतेः जहस्वार्थेति मुख्यलक्ष्यसाधारणार्थोपात्तलक्षणस्यार्थः इयमेवोपादा~~
~~नलक्षणोपनोह्यतेः जहस्वार्थेति मुख्यलक्ष्यसाधारणार्थोपात्तलक्षणस्यार्थः इयमेवोपादा~~
~~नलक्षणोपनोह्यतेः जहस्वार्थेति मुख्यलक्ष्यसाधारणार्थोपात्तलक्षणस्यार्थः इयमेवोपादा~~
नलक्षणोपनोह्यतेः जहस्वार्थेति मुख्यलक्ष्यसाधारणार्थोपात्तलक्षणस्यार्थः इयमेवोपादा

श्रीएम
५४

५ विविदिनिषागतास्य नग छती सत्रे छति संधाया छे जा भवमा नस्या सभवे ५

८ तिथि ८

स्य २० यो न तावत्तुल्यस्यैव कर्तृत्वात् तादेवैकस्यैव तद्वयो =

इत्यादि एकसार्थवत्वेनोभयसाधारणो नष्टप्रेणादयोऽप्युपस्थितत्वादियाशयः ग्रामकर्मकेति। ग्रामचरि
सेयोगानुकूले सर्थः अर्थादिति वर्तमानत्वकृत्याप्यन्वेति॥ संसर्गमर्यादाधाताख्यातविशेषसमाभिधाय
सकार्यतावच्छेदककोटिघटना यथा गमधातुप्रकृतिकाख्यातस्पृक्तविशेषकगमनप्रकारजनकतास्त
सर्गिकशाब्दबोधत्वे कार्यतावच्छेदे जनकतासंसर्गघटना एवमत्रेपि व्यापाएदविति आख्यातस्य समनुषज
ते। अन्यदीयागमनानुकूलनोदनादिमतिगच्छतीत्यप्रयोगाद्दिनाश्रयत्वपरिश्रहः यद्यप्यप्रयत्नसंसार
मर्यादया भानं संभवति तथापि धातुवर्धमानस्य नामार्थभेदेनावयवो ~~अत्रापि~~
रधिप्राप्तएव। कर्मत्वानर्थकविभक्तप्रकृतित्वेन गत्यमाणादधिप्राप्तएवातेन दधियदस्य प्रथमा घंतत्वर
हेन दधिकमकदर्शनात्त्वयवोधप्रसंगाः॥ ननु कवचनोपस्थितैकत्वादेः कुत्रात्वैक्यमतश्चाहा एकवच
नादीति। एकवचनलाघवछिन्नया शक्तातिरेकवचनादिनाप्युपस्थितमेकत्वं सर्वत्र प्रथमा घातसमाभिधा
यप्रसंगो धापतिः। ने चानुपूर्वी विशेषणवहेतुत्वस्य गमनेति देवदत्तद्रष्टृत्वा बोधवारणस्याक्षयकत्वात् न दोष इति वाच्यं। गमधातोर्मने
निधाते भवान्पुंसि स्त्रीषु अपत्यकारणलोकादेशे गमप्रकर्तारस्य तस्याभ्युपलक्षणग्रहणायामपि स्वार्थमुचितत्वाभावात् तस्यैक
गतौ नान्योपस्थिते ह तु तादिरित्येतत्कमिति चेत्। न चैव व्यापारे लीकितं न मत्वा प्रमाणः समाहितवाच्यः यत्र धातुप्रक्रियाया रक्षा पञ्चविंशति
धीतिरायेन विवक्षितं तत्र स्थाने गतीत्यादे तादृश व्यापारा अभ्युपगमे यकर्टे लीकितित्वं न दद्यात्। आवरणवत्त्वात् ह्यप्यप्यादिते कर्मकर्तृसंज्ञे

मन्त्रः स्यात् तस्मात्तुल्यं भवति

वचकः
५५

४ तथा वचनार्थात् तव होपस्थान्यवतस्सिचय ४

१ नाममस्तिक १

हारेपिप्रथमादिपदमुपस्थापयति आख्यातेकवचनाद्युपस्थापितमेकत्वादिसु वेकवचनादीनामप्यर्थद्विधि
यंजनयेतिततोन्वयः अयेभावः एकवचनत्वेनैकवचनान्वावपिघटे एकत्वान्वयबोधेघटपदोत्तरप्रथमादितान
जन्येकत्वोपस्थितित्वेनहेतुत्वान्निडे कवचनतानजम्यतदुपस्थितित्वेनत्वतंत्रहेतुत्वेमानाभावोत्तरप्रथमाद्यस्तमभि
व्याहारेतथोपस्थिति एवश्यकीति महा ननसुसिद्धामुपस्थितयोरेकत्वयोः कुत्रान्वयस्तत्तत्राह प्रथमादि
पदमिति प्रथमादिपदमेवसर्वत्रान्वयबोधे एकत्वादिमर्थमुपस्थापयतिनतुकुत्रापितिरे कवचनादि किंतहि
तिरे कवचनस्यासावर्थे एवनेसांकोपरिहृति एववचनदीति तिरे कवचननिहृपितैकवचनत्वाद्यवहि
नप्रत्येकशक्तिसाध्योपस्थितियोग्यमपीत्यर्थः अयेभावः घटेसंख्यान्वयबोधेघटपदोत्तरविभक्तिजन्यसं
ख्योपस्थितेरवहेतुत्वेनाननितसंख्यायस्थितौमानाभावएवेति वेत्रोमेत्रश्चात्रतद्व्यापारोद्विवचनादित्वनि ५५
नार्थोपस्थापकमेवेत्यत्रविस्तारोदेवदत्तेनेतिकर्माख्यातेनकर्तृनिमिधानात्कर्तरिर्त्तृतीयामवतिकर्मागोभि
रन्यथावेत्रेणघटोघटद्वयानावपकाध्याहारस्यतिङ्गसत्वेनैकत्वबोधानापत्तेरिति

[illegible]

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

[Faint handwritten text at the bottom of the page]

१२ घटपटो ६२ जेते ६ सत्रादित्येवो १२

१३ समूहात्तन्वयोधजनकत्वाविशेषात् १३

वैशेषिकसूत्रम् २ भावना न्यविनि संख्या न्ययने यमा २८
छादिव भस्मवत्तद्वदित्यर्थः ॥ १५६ ॥ अथ यथा धातु सुवर्णादि निर्वर्त्या दिव विकार्या भाने देतुरीयता पतेः ॥ प्रकृति विरुद्धा विचार्य वदेनैक यावत् स सा बोधना स भवा दुर्भवा
धारण रूपवत्तले विचार्य पदमपि पि भाषिकमेव ॥ तनु प्रकृति रूपं कर्म पूर्वभाष्य विशिष्ट स्पष्टा सत्त्वं रूपे विचार्य कृतं तानि प्य न्तये निर्वर्त्या देत यथा पाकादेस्तं दुला दिव था वा
रुतेः पुष्पकाशादि ॥ अथ प्रथमतः दुलादेर्नाशदेनासत्त्वं उत्तरत्र काशु सुमादेः सत्त्वे पि कृत्य संदर्भ दिविरु रूप पूर्वभाष्य सत्त्वं तद्विशिष्टा सत्त्वं कृत्य संदर्भ विशेषादेः अत्रियमा नि
वहति ॥ तनु चतु दुला नाश न्यपुतीत्या दो प्रकृति कर्म नरुद्वितीयाया नाश कत्वमप्यस्तं दुला द्या नितं नाश कृतं वषादेनैति ॥ प्रकृति कर्मोत्तर द्वितीयाया नाश कत्वमप्यस्तं दुला र्थक संयोग नाश जनकत्वे पि संयोगोद नं पचतीति न प्रयोगा
नाश नितस्य तस्य नाश कत्व विशिष्ट न्ययः ॥ १५७ ॥ अथ बोधने प्रयोजकत्वे मुद्देश्यता तद्वद्विधेय भाष्य हिन्ता नियम तो भाषते ॥ नपा कृत्यं दुला र्थक संयोग नाश जनकत्वे पि संयोगोद नं पचतीति न प्रयोगा
तं दुला र्थक संयोग नाश स्याद नो स तो तं दुल नाश नाश था सिद्ध तात् ॥ वस्तु तस्त विवर्त्य कर्म समभिया हादे तं दुल पचतीति वत्सयोग पचतीति प्रयोग वारणाय संयोग नाश वारा नाश कत्वम
वद्वितीयाया वस्तु ॥ सत्त्वं सत्त्वं प्रयोजक नाश बोधने ॥ अथ चतु दुल नाश को मुद्देश्यता हादे कः पाकस्तदनुकूल कृतिमानिति शाब्द बोधा ॥ प्रकृति विरुद्धा विचार्य वदेनैक यावत् स सा बोधना स भवा दुर्भवा
न प्रकृतेः कर्म तमेव प्रसाय ते तन काशु विभस्मराशिः ॥ क्रियते इत्यादावार्था ताथ विशेष्य काशु दिव कर्म पद समान वचनत्वमाख्या तस्य ॥ तनु विवर्त्य भस्मा दिव प्र विचार्य वदेनैक यावत् स सा बोधना स भवा दुर्भवा
के पद समान वचनता ॥ अथैवं निवर्त्य कर्म वाचक पदा स्वथमान स्यात् तत्कर्म तस्या नभिधानेन द्वितीया प्रसंगात् ॥ तनु भय कर्म तमेव लकादेलाभिधीयते ॥ प्रधाना प्रधान कर्म सम
भिधा दृत नीय हदि दुहा दिव प्र विरुद्ध कर्म को तुर कर्म प्रसंग स्येव कर्म द्वयानभिधाय कत्व निममा ॥ प्रकृते त्व कर्म द्वयस्येव तुल्यता ॥ चार्या तस्य विरुद्धा तस्या न वचनं तत्प्रसंगस्त
लिप्ति वाचकः ॥ संख्या प्रकृते विरुद्धे न ही स नु शा स न सिद्ध स्य विरुद्धा तस्य न्यय मुद्देश्य प्रकृति संख्या न्यय गत नाश स्य माणा र्था तनु मो पस्थितेः ॥ आरणा त्वस्य कल्पनया
निवर्त्य न्ययः ॥ चैतत् ॥ के पाय यथा भस्म भवति काशानीत्यादि ॥ अथ भय सत्त्वं आरणा विशेष्यता वद्वितीयाया नाश कत्वमप्यस्तं दुला र्थक संयोग नाश जनकत्वे पि संयोगोद नं पचतीति न प्रयोगा
वद्वितीयाया वस्तु ॥ सत्त्वं सत्त्वं प्रयोजक नाश बोधने ॥ अथ चतु दुल नाश को मुद्देश्यता हादे कः पाकस्तदनुकूल कृतिमानिति शाब्द बोधा ॥ प्रकृति विरुद्धा विचार्य वदेनैक यावत् स सा बोधना स भवा दुर्भवा
न प्रकृतेः कर्म तमेव प्रसाय ते तन काशु विभस्मराशिः ॥ क्रियते इत्यादावार्था ताथ विशेष्य काशु दिव कर्म पद समान वचनत्वमाख्या तस्य ॥ तनु विवर्त्य भस्मा दिव प्र विचार्य वदेनैक यावत् स सा बोधना स भवा दुर्भवा
के पद समान वचनता ॥ अथैवं निवर्त्य कर्म वाचक पदा स्वथमान स्यात् तत्कर्म तस्या नभिधानेन द्वितीया प्रसंगात् ॥ तनु भय कर्म तमेव लकादेलाभिधीयते ॥ प्रधाना प्रधान कर्म सम
भिधा दृत नीय हदि दुहा दिव प्र विरुद्ध कर्म को तुर कर्म प्रसंग स्येव कर्म द्वयानभिधाय कत्व निममा ॥ प्रकृते त्व कर्म द्वयस्येव तुल्यता ॥ चार्या तस्य विरुद्धा तस्या न वचनं तत्प्रसंगस्त
लिप्ति वाचकः ॥ संख्या प्रकृते विरुद्धे न ही स नु शा स न सिद्ध स्य विरुद्धा तस्य न्यय मुद्देश्य प्रकृति संख्या न्यय गत नाश स्य माणा र्था तनु मो पस्थितेः ॥ आरणा त्वस्य कल्पनया
निवर्त्य न्ययः ॥ चैतत् ॥ के पाय यथा भस्म भवति काशानीत्यादि ॥ अथ भय सत्त्वं आरणा विशेष्यता वद्वितीयाया नाश कत्वमप्यस्तं दुला र्थक संयोग नाश जनकत्वे पि संयोगोद नं पचतीति न प्रयोगा
वद्वितीयाया वस्तु ॥ सत्त्वं सत्त्वं प्रयोजक नाश बोधने ॥ अथ चतु दुल नाश को मुद्देश्यता हादे कः पाकस्तदनुकूल कृतिमानिति शाब्द बोधा ॥ प्रकृति विरुद्धा विचार्य वदेनैक यावत् स सा बोधना स भवा दुर्भवा

निर्वाण

श्रीरामः

मम

२ तथाच कर्तृ विशेष्यक संख्या प्रकारक शास्त्रोधाननुकूलरिवातसमभिवाहक कर्तृपदोत्तीया। एवं कर्म विशेष्यक संख्या प्रकारक २
 २ शास्त्रोधाननुकूलरिवातसमभिवाहक कर्मपदोत्तीया। इति पर्यवसितो नुशासनार्थः ॥ २ ॥

१ अनभिहित इत्यस्यानभिहितसंख्या इत्यर्थः तस्या १

ननुकूल २

धानाच्चनकर्मणि द्वितीया। नवाख्यातस्य कर्तृकर्मो नभिधायकत्वादतिप्रसंगदिति वाच्यं कर्तृकर्मविशेष्यक संख्या प्रकारक शास्त्रोधाननुकूलरिवातसमभिधानयदार्थत्वात्। तयोर्विस्तृतत्वात्। अत्रानुशासनतत्पर्यमिति क्रजुः पद्याः एतेन प्रथमांतकर्तृकर्मसमभिवाहकतयोः कर्तृकर्मोत्पत्तयेव निरुक्तशास्त्रोधाननुकूलत्वेन तृतीयाद्वितीयांतकर्तृकर्मसमभिवाहकतयोस्तयोस्तथात्वेन चैत्रेण पचति तदुल्लेख्यं तदतिप्रयोगो साधुत्वेन तदनुशासनफलमित्यर्थः। अत्रोक्तं व्यापारमात्रं धात्वर्थः कर्त्रीत्यातसमभिवाहक द्वितीयायाः फलमर्थः। कर्मोत्पत्तिसमभिवाहक कर्तृत्वमिति तृतीयायाः फलान्वितव्यापारवाचकत्वं हि सकर्मकत्वं नयेकं कर्म प्रश्रया समभिवाहकत्वात्। गारितात्पर्येण गमनादिपदव्युत्पत्त्या अपि प्रयुंजीरदिति वाच्यं तत्र तत्तत्फलान्विते व्यापारे तागमनादिपदव्यापारितात्पर्यमूलनिर्गुलक्षणाभ्युपगमादिति च फलभावाद्वा तत्र व्यापारस्य फलकोशा ३ संयोगविभागादिफलविशेषस्तु गमित्यजिप्रभृतिधातुविशेषसमभिवाहकत्वात्। इति नको विशेष इति ३

अनुपपत्तिः १

१. अनेन तर्कसमिप्यतीति न धीः । यत्र जो सति धातुना प्रत्ययते तस्माभिध्यातु प्रत्ययाधे नूनतस्या अंतर्भावः । इदं लोभ्यं । इहाधधे २
 २. भविष्यतीति लक्षितेति देशे शेषोपि नष्टो नित्ये रक्षिते रक्षितेन प्रतीयते । ननु प्रागभावात् तस्यासति कृपाले न शब्दं न च नष्टास्य घटाध २
 ३. तस्मात् प्रागभावात् तस्मात् तस्मात् कृपाले इह धीः ४. धीः भविष्यतीति नित्ये रक्षिते रक्षितेन प्रतीयते । देशे शेषोपि नष्टो नित्ये रक्षिते रक्षितेन प्रतीयते २

३. तस्मात् प्रागभावात् तस्मात् कृपाले इह धीः ४. धीः भविष्यतीति नित्ये रक्षिते रक्षितेन प्रतीयते । देशे शेषोपि नष्टो नित्ये रक्षिते रक्षितेन प्रतीयते २

चषकः
 ५६

विहातुः प्रत्ययनेपदार्थः प्रागुक्तं फलान्न भवति । कर्मको यो भावे प्रत्ययस्य विधानादिति भावः भविष्यत्वमिति ।
 उत्पत्त्यंतर्भावश्च प्रागुक्तो भवः समुत्पद्यमाने परस्व आगमिष्यति गवि भवने परस्वो भविष्यतीति तद्धि पुं अणश्च
 तनत्वमपीति अपि नानुपदोक्तं भविष्यत्वपरिग्रहः । अद्यतनत्वमपीति तानागतस्योत्साद्ययामद्वयोपेतमध्यममहत्त
 ५. दमन्त्रानद्यतनं तत्संबन्धो वेतश्च द्विविधां भूतं भविष्यं वतयोर्भविष्यदनद्यतनत्वं लुटोर्थो भूतानद्यतनत्वं लट्ठो
 रिति बोध्यं भूतत्वस्योत्पद्यतित्वे पिहान्तं त्र्योणाप्युत्पत्तिरर्थो वाच्यो मया घटादेर्वर्तमानत्वं व्यभूदिति प्रत्ययो
 नापन्नेरित्याहोत्यतिर्भूतत्वं चेति ॥ अतीतत्वं चार्थ इति अत्रापि च शास्त्रे नोत्पत्तिः समुच्चो यते एवमग्रेपीत्याह नद
 त्वय इति अतीतत्वात् त्वय इत्यर्थः शान्तु योश्च त्वस्यापि अभाववर्तकत्वात् परंतु आपारे योश्च व्यापारव्यावर्त
 तस्य भवत्वात् कथं तर्हि जातेने किं एतावली मृदयन इत्यादि या रोक्ष्य विवक्षया ध्यास्त सर्वतु सुखामयो ध्या श्री एम
 मित्यादौ पा रोक्ष्या विवक्षयेव पूर्ववत्तु उर्थं भूतत्वमेव लुटो नद्यतनत्वमिति कायंतर्हि नल सभू जानिरभू ५६

२. भावि काले काले च नष्टो नित्ये रक्षिते रक्षितेन प्रतीयते । देशे शेषोपि नष्टो नित्ये रक्षिते रक्षितेन प्रतीयते २

गाम्भिर्येन न घतन्वानर्थकलुङ्गे वाधप्रसंगादिति चेन्न घतनेप्येतदर्थं निवक्ष्यालङ्गेन वसरेलुङ्गे स्यात् **विधि**
लिङ्ग इति ॥ लोटस्य विधेः प्रवर्तकत्वात् एधेन प्रवर्तकत्वात् न विषयार्थकत्वमावश्यकं स्यात् **विधि** ॥ प्राणायं च कसं
 चारसविषात्रभोजने चैतद्वदनादिषु प्रवृत्त्यदर्शनादिसाह कृत्स्नसाध्यत्व इति इच्छास्यव्याप्यस्य साध्यत्वेऽपि तदनुकू
 लस्य हविः संपादनस्य व्यापारस्य कृतिसाध्यत्वात् तत्र कृतिसाध्यत्वं बोध्यं कृत्स्नप्रवृत्तिरुपातेन प्राणायं च कसं वा
 जीवनयो नित्यत्वासाध्यत्वग्रहेऽपि न प्रसक्तमिति ॥ न चोपहानप्रत्यक्षाभावादेव नपतिरिति वाच्यं प्राणवहनाद्रा
 धपादानकप्राणासंचासाध्यकप्रवृत्त्यापत्तिरसंभवात् प्रवृत्तिप्रतिकृतिसाध्यत्वस्य ज्ञाने हेतुत्वं निर्विवादमिति स्म
 यमितं एव गुक्तिः ॥ **वत्स** इति ॥ द्रष्टव्यत्तिनां तीयकदुस्वानि रिकदुस्वाजनकत्वेऽप्यर्थः ॥ न च दुस्वमात्रजनकत्वं
 र्मणीनां दृष्टव्यमप्रसिद्धमिति वाच्यं ॥ कर्म कर्मितीत्यायेन तादृशकर्मसिद्धेः द्रष्टव्यत्तिनां तीयकदुस्वाजनकत्वं
 वा विध्यर्थो वाच्य इति न काप्यनुयायि ॥ अनिराजनकत्वस्य ज्ञाने हेतुत्वं सति वादमित्याविष्कर्तुं मितरोपसर्जनं

३ एतन्न कलुङ्गेन प्रवर्तकत्वेनैवोपपत्तेरिति १

चपकः

५८

४५-५८ पाठवपममेव हेतुहेतुद्वयान्वयत्वमप्येव हेतु ४

न तत्वेति योनः पुन्यं चेत्यर्थः ॥ तदानीं तनं प्रकृत्यर्थं सजातीयं यक्रियांतरं तद्वैकालीनवर्तमानपाकविषयककृतिमा
नितिचेन्नः पापव्यतिरिक्तवाक्याधीनो नयबोधस्तत्रार्थविवेचयति ॥ पापवृत्तद्वारेण सनेपाकंतरानीतनं च पागमादाय
पापव्यतिरिक्तप्रयोगावासाय तदानीं तनं सजात्यं यक्रियांतरं विशेषाणां प्रत्याप्यते उपस्थाप्यते तत्र हेतुमाहात्म्य
तस्येति योः ॥ ननु तत्समानकालीनध्वंसप्रतियोगिनिकथं तत्समानकालीनत्वमत आह तदानीं तन
त्वेनेति स्थूलकालं वक्तुं विवक्षाविषयं संनिहितेति सप्रभिव्याहृतधातुप्रतिपाद्यक्रियावधिकमित्यर्थः ननु जा
तो घट इति बहुसन्तो घटध्वंस इति प्रत्यक्षवलेन नाशोतिरिक्ततां ननु प्रागभावः इहेदानीं घटप्रागभाव इति प्रत्य
क्षासिद्धेः नन्वेवं घटोत्पत्तिकाले पिघटोत्पादकसामग्रीसत्वात्पुनर्घटोत्पत्त्यापत्तिरिति वाच्यं सप्तवायेन द्रव्यस्य
प्रतिबंधकत्वात् यत्तु स्वानधिकारोत्पत्तेस्तु यदोत्पत्तिवारणा यवद्दत्तांतं तन्नो प्रातिषिद्धिरूपेण हेतुत्वापेक्षे श्रीएम
या प्रागभावस्य तथात्वे लाघवं न हि तत्र पुंस्युक्तेषु सहस्रतंतु कपटोत्पत्तिवारणाय धारमसंयोग्यकृते स्तद्व्यक्रित्वेन हे

५८

२ सामग्रीसत्त्वस्य धारमसंयुक्तत्वेन ननु तत्पक्षेण च वक्तव्यं तद्व्यक्रित्वेन ननु तत्पक्षेण च वक्तव्यं तद्व्यक्रित्वेन ननु तत्पक्षेण च वक्तव्यं

रेकतं तु कपदेमि हस्तपुरे रसं भवेन ४ सर्वस्वधारणाय ४

त्वेव प्रपवाच्येतद्भावादेव सानधिकरणोऽपि तदापतिवशा मिति कथं तथापि वषासंयोगस्य समवायेन पटं प्रति कारण
त्वेतत्वेतरेतद्भावेऽपि पटोऽस्य सम्भवापस्य कालिकसंबन्धेन तथात्वे वाच्यं तथा च सानधिकरणोऽपि कालिकेन तत्सत्त
यापटोऽस्य निवाणसंभवादिति तत्र एवमप्यलकप्रनातिरिक्तपदार्थस्तथापि तस्य प्रति योगिकत्वासिद्धान्त्येति प
द्यथोसिद्धे हेतुहेतुभावावस्य काचित्कत्वाच्च ६ तदुक्तं गमनमात्रावच्छिन्नेति इदमुपलक्षणां गमनोऽस्य
कालीनध्वंसप्रतियोगीत्यपि केचन तन्वाच्यातसायेन कृतोऽपि कतिरेवार्थोऽस्तु किं कर्तव्यं कर्तव्येनेत्यत आह स
मानसि मतीति कृतः का प्रत्ययस्य ज्ञानेन भेदान्वयसाक्षात्त्वेन धर्मि वचक आह मिश्रकत्वावश्यं भावात् अ
यं भावः भुक्ता चैत्रोन्नततोऽन्यप्रथमोऽन्येन पदार्थे प्रथमोऽन्येन तत्कार्यस्याभेदान्वयो न भवसिद्धः सच कर्तव्यं कर्त
वितानोऽप्यप्यत इति नात्र समानविभक्तिकत्तमित्यनुश्रयानोऽभेदान्वये विहृद्विभक्तिराहितस्यैव तत्र ता याव
श्च माणा तया प्रकृते तस्याऽक्षतैवेत्याशयेनाह व्ययत्वेनेति ननु पूर्वकालस्य व्यवहितस्य कार्यत्वे भुक्ता र्हे
लोपाददर्शनात्ताया च विभक्त्यनुसंधानं विनैवाव्ययस्य व्ययकोऽवयवमित्याशयः १

ह्या १

पपु ३० तं भूतं धर्तृ कलकार नुपपत्तेः । न च विवर्धते तद्विषयः ४
क्रियेत्यभिधीयत इति वदन्ति तदसत् तथा सति पाको भविष्यतीति प्रमो गानापत्तेः । क्रियापदस्य योगात् रूचं मुत्यादय
तां वैयकरणानां साध्यत्वेन निर्देशात् क्रिया ता नैका कोश्यगः यतो न प्रतिपाद्यं सिद्धमसिद्धं वा सर्वसाध्यत्वेन क्रियांतरने
एकांशेण प्रतीयत इति ह्यर्थं मुत्याद्या श्रित क्रमाह यत्ना क्रमाश्रयत्वादित्यनेन क्रियापदप्रवृत्तिरिति निजता योगार्थे
यच्च मोक्षितो दृश्यते हि पाकरमुक्ते स्तिवानास्तिवेति क्रियांतरं विना संदेहः पचतीत्यत्र तु नेवमिति तस्माद्युक्तमु
क्तं भावकृतानुपपत्त्या यनादिति प्रकृतमनुसृतमः विविष्टिर्नितीनां निमित्तघटे सार्थः कर्मत्वमिति साक्षादवबुध्यते
तिशेषः चेत्तेति । यत इति शेषः । प्रकृतेः र्थसाधुत्वस्यापि संभवात् संज्ञातामाहाय्यवेति अत्रानयोः पक्षयोः न घट
तरस्यत्र प्रकारत्वात् संसर्गत्वादिति पंचमं तद्वयं हेतुः साद्यत्तां पर्यायता वाक्यसमासयोः किं तेनेत्यत आह तथा श्रीराम
चेति संबधत्तत्वात् सात्त्विकाद्यभिप्रेतेति शेषः । न चैवमपि नामार्थयोर्भेदान्वयोपगमे एजापुह्वो एजान्पुह्व
रस्यत्रापि तथान्वयबोधापत्तिरिति पाद्यं एजपुह्वोरस्यानुपूर्व्या एव तथान्वयहेतुत्वाभ्युपगमात् ५

३ समासकारवोधजनकत्वरूपा ३

चपकः
६०

श्रीराम
६०

स्तत्संबंधावच्छिन्नं

अथ केः
६३

ददति नायोग्यता न हि भवति योऽप्ययोगः क्वचिदपिशंखेयेन तद्वच्छेदस्तस्मात्तियोगी भवेत् अवच्छेदकावच्छेदेन प्रतीयमानस्त्वसावयोग्यवच्छेद इति गीयते अत्र च विशेषणस्य क्रियाविशेषस्य वा समभिध्यादौ नियामकः क्रियांतरस्य विशेषणस्य वा समभिध्यादौ तदप्रत्ययादिति बोध्यं अत्र योग्यवच्छेद इति अत्र मित्रिशेष्यभिन्ने योगस्य विशेषणयोगस्य व्यवच्छेदो विशेषणभाव इति यावत् एवं दिशेति यत्र विशिष्टा क्रिर्न घटते तत्र खंडेऽपि तत्रैव विशिष्टान्वयबोधश्चाद्ये भवतीति सर्वत्रैव शास्त्रबोधप्रकारो बोध्य इत्यर्थः यथा चंद्रवत्प्रखमिषादा विचार्य सादृश्यं तत्र च भेदो धर्मश्रेयशादेन प्रतियाघते तत्र चंद्रादेः प्रतियोगित्वेन भेदे धर्मत्वाधेयत्वेनान्वय इति चंद्रप्रतियोगिक भेदवत्वे सति चंद्रविधर्मवत्सुखमित्यन्यबोधः यथा बाधत्वं मिषादा वितादृशित्वमभावः सा कल्पं हृत्तिमन्नेति विषाकलितं पंचके भावप्रसपार्थो न तु विशिष्टा इति तत्प्रसपसिद्धेर्धत्वादोवाधान् तत्र च प्रकृत्यर्थस्य भेदे प्रतियोगितया सा कल्पे चानुयोगितयान्वये विशिष्टलाभः शास्त्रो भवत्येति विशेषो यथा विवद्वत्कृत्यस्तथापि विस्तारमिषा विस्तरे ॥ श्री एम ६३

२-मो-यादिपदस्य तु स्वसमभिध्यादौ तत्पर्यवर्तितवच्छेदकावच्छिन्नप्रार्थः ॥ तस्य स्वप्रकृतिकद्विषयप्रकलेः तस्य चानुकूलसंस्वावच्छिन्नभेद २
२-सा-मा-या-दि-प-द-स-य-स-म-भि-ध-या-द-ौ-त-त्-प-र-्य-व-र्-त-ि-त-व-च्छ-े-द-का-व-च्छ-ि-न्-प्र-ार्-थः ॥ त-स-य-स्-व-प्र-क-र-ि-क-द-्वि-ष-य-प्र-क-ले-ः त-स-य-च-ान-ु-क-ूल-सं-स्वा-व-च्छ-ि-न्-भ-े-द-२
२-ए-व-ग-त-मा-क्र-ि-या-त-द-नु-क-ूल-र-ू-ढ-ि-म-ं-त-ो-ता-वि-ति-सु-ं-ते-प-सुं-दा-व-न्-मो-न-यं-ज-घ्न-तु-र-ि-ति-वा-क-्या-धी-नो-बो-ध-इ-२

३ अथो न्यायविधिः ३ खंड ५ भाग १
 वर्तते न चैवमत्र न सप्यस्य तो वलवदनिष्टजनको न सप्यस्य रतिविपरीतान्वयबोधापत्तिरिति न च ॥ विधिसमभिध्यात्जनज
 एवेतादृशार्थैलक्षणं गीकात् एतेन प्रागुक्तविधयर्थत्रितया भावबोधने प्रत्ययानामिति व्युत्पत्तिर्भगः सखितः क्रियासं
 गतस्येति अत्रेदं बोध्यं नानार्थकेवकारेण कचिदयोग्यवच्छेदः कचिन्नाययोग्यवच्छेदः प्रत्याप्यते अयोग्यवच्छे
 दोपि सामानाधिकरण्येन प्रतीयमानोऽसंता योग्यवच्छेद इति परिभाष्यते सामानाधिकरण्येन तद्वोधेव धातुविशेषस
 मभिध्याहारो नियामकत्वेन नानार्थगद्वलात्वेव त्राहणो वेदमधीयत एव ह्यंगणवद्वत्वेव सादौ सामानाधिकरण्येन
 तदप्रत्ययेऽपि न क्षतिरिति असंता योग्यवच्छेद इति केचित् असंताप्यायोग्यवच्छेदस्य न निष्ठाभावप्रतियोगि
 गीयो योग्यवच्छेद इति यावत् न हिरक्तसरोजे वर्तमानो नीलायोगः सरोजनिष्ठाभावप्रतियोगी नीलसरोज
 निष्ठाभावप्रतियोगित्वेन तद्वच्छेदो योग्य इति वदन्ति तन्न समीचीनमाभाति तथा सति ज्ञानं रजतं गद्वलात्वेव
 नो वेदमधीयत एव ह्यंगणवद्वत्वेव सादौ सामानाधिकरण्येन तदप्रत्ययेऽपि न क्षतिरिति असंता योग्यवच्छेद इति
 निष्ठा सरोजनिष्ठाभावप्रतियोगित्वो भवति हि नीलायोगो रक्तसरोजनिष्ठा सप्रतियोगी नीलसरोजनिष्ठा सद्यच्छे
 मत्वप्रतियोगिनि यदसामानाधिकरण्यमस्य न चैवमत्र न सप्यस्य तो वलवदनिष्टजनको न सप्यस्य रतिविपरीतान्वयबोधापत्तिरिति न च ॥
 मस्य तस्मादोचितमात्रत्वात् १

वचकः

६३

तेन मणिर्नघटितस्तथा पित्रास्माकं मालाकाणामिदममन्ताग्रं प्रोक्तं कीयकोशत्मात् १५ इति श्रीजडपुत्रा
मकगंगा एव विवितस्तु कर्मितवचकः समाप्तः ॥ ॥ शुभमस्तु भगवत्कृष्णं विसृज्य सुखं कथेन लिखी एव
वितेन ग्रंथं यत्नेन परिपालयेत् ॥ ॥ नमस्तु श्रीहरिहरिण्यगर्भाः प्रीयतां श्री एव कृष्णाय नमः

१६००

६३

X

॥ तर्कामृतचषकः समाप्तः ॥

X